

5. Η περίοδος του Εμφυλίου: Το εκπαιδευτικό έργο της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης και η θέση της παιδείας στη μελλοντική Λαϊκή Δημοκρατία

5.1 Εκπαιδευτικές δραστηριότητες την περίοδο του Εμφυλίου

Η περίοδος μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας και μέχρι την έκρηξη του Εμφυλίου είναι περίοδος κλιμακούμενης βίας. Οι διωγμοί, οι ξυλοδαρμοί, οι φυλακίσεις και οι δίκες κατά των πολιτών που συμμετείχαν στο ΕΑΜ είναι στην ημερήσια διάταξη.⁴¹⁵ Δεν είναι τυχαίο ότι όλη αυτή την περίοδο ο *Ριζοσπάστης* σχεδόν καθημερινά περιλαμβάνει άρθρα που περιγράφουν τη βία και τους διωγμούς των οπαδών του ΕΑΜ, καθώς και περιπτώσεις στις οποίες οι συνεργάτες των Γερμανών επί Κατοχής αποφεύγουν την τιμωρία.⁴¹⁶ Οι μάζες των εαμιτών, που προσπαθούν να επανέλθουν στην ομαλότητα, συλλαμβάνονται, εξορίζονται ή φυλακίζονται.⁴¹⁷ Το γεγονός αυτό, όπως θα καταγγελλεί και αργότερα από διάφορους πρωταγωνιστές της εποχής, είχε αρνητικές συνέπειες για τον Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας και τη θεσμική συγκρότηση, που επιχειρείται εκ νέου στα ορεινά εδάφη της χώρας, καθώς στέρησε τους αντάρτες από έναν μεγάλο αριθμό ικανών και πιστών οπαδών από την εποχή της Κατοχής.

Στον τομέα της εκπαίδευσης, τα προβλήματα από την έλλειψη προσωπικού αποτυπώνονται σε όσα αναφέρει ο Δ. Παλαιολογόπουλος, σπουδαστής του λαϊκού διδασκαλείου της Πελοποννήσου την περίοδο του Εμφυλίου.

Ένα από τα σοβαρότερα προβλήματα στις ανταρτοκρατούμενες περιοχές της χώρας μας κατά την περίοδο του εμφυλίου πολέμου (1946-1949) ήταν και το πρόβλημα της εκπαίδευσης, τόσο της μέσης όσο –και πολύ περισσότερο– της στοιχειώδους. Στο βαθμό που ο Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας επικρατούσε στην ύπαιθρο και κατόρθωνε να επιβάλει τους δικούς του νόμους, ένα μέρος δάσκαλοι με συντηρητικά φρονήματα κατά κανόνα, αλλά όχι μόνο συντηρητικοί

415. Πολυμέρης Βόγλης, *Η αδύνατη επανάσταση. Η κοινωνική δυναμική του εμφυλίου πολέμου* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2014), 177-210.

416. Βλ. ενδεικτικά: Άγνωστος συγγραφέας, «Το πογκρόμ κατά του ΕΛΑΣ», *Ριζοσπάστης*, 8/3/1945, 1. Βλ. επίσης: Άγνωστος συγγραφέας, «Εντείνεται η τρομοκρατία και ο διωγμός του Τύπου. Οργιάζουν οι μπράβιοι», *Ριζοσπάστης*, 8/3/1945, 2. Ακόμα: Άγνωστος συγγραφέας, «Στο Βόλο η Εθνοφυλακή πυροβόλησε κατά του λαού και σκότωσε δύο πολίτες», *Ριζοσπάστης*, 8/3/1945, 2. Επίσης: Άγνωστος συγγραφέας, «Ο διωγμός της νεολαίας», *Ριζοσπάστης*, 9/9/1945, 2. Ακόμα: Άγνωστος συγγραφέας, «Η τραγική φάρσα της αμνηστίας. Σε 8.000 απολύονται μόνο 110! Ανοίγουν όμως οι φυλακές για τους κακοποιούς», *Ριζοσπάστης*, 31/8/1945, 1.

417. Βλ. ενδεικτικά: Άγνωστος συγγραφέας, «Να σώσουμε τους αγωνιστές μας... 20.000 φυλακισμένοι κινδυνεύουν», *Ριζοσπάστης*, 14/10/1945, 3.

εγκατέλειψαν τα σχολεία τους και καταφύγανε στις πόλεις... Έτσι τα περισσότερα σχολεία κλείσανε, γιατί στις ανταρτοκρατούμενες ζώνες παρέμειναν μόνον ένα μικρό μέρος θαρραλέοι, αριστεροί στην πλειοψηφία τους εκπαιδευτικοί.⁴¹⁸

Στις 24 Δεκέμβρη του 1947 ο Ραδιοφωνικός Σταθμός του Δημοκρατικού Στρατού ανακοινώνει ότι την προηγούμενη σχηματίστηκε στην «Ελεύθερη Ελλάδα» η πρώτη Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση (ΠΔΚ). Η Κυβέρνηση αυτή έχει Πρόεδρο και υπουργό των Στρατιωτικών τον Μ. Βαφειάδη, ενώ ο Π. Κόκκαλης είναι Υπουργός Υγιεινής και Πρόνοιας και προσωρινά της Παιδείας. Ιδρύεται επίσης Γενική Διεύθυνση Εθνικών μειονοτήτων, που εντάσσεται στο Υπουργείο Εσωτερικών, για την άμεση εξυπηρέτηση των ζητημάτων των εθνικών μειονοτήτων.⁴¹⁹

Στις 10 Αυγούστου 1947 ο Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας έδωσε στη δημοσιότητα ένα «Διάγγελμα», στο οποίο, με σύντομο, αλλά απολύτως σαφή τρόπο, αναπτύσσονταν οι βασικές και θεμελιώδεις αρχές με βάση τις οποίες όφειλε να αγωνιστεί ο ελληνικός λαός, με κάθε μέσο και τρόπο. Ταυτόχρονα με το «Διάγγελμα» αυτό η ηγεσία του ΔΣΕ δημοσιοποίησε πέντε πράξεις νομικού χαρακτήρα που αφορούσαν την εγκαθίδρυση της λαϊκής εξουσίας στις περιοχές που βρίσκονταν υπό τον έλεγχό του. Οι Πράξεις αυτές αφορούσαν «την οργάνωση της Λαϊκής Εξουσίας», «την οργάνωση της Λαϊκής Δικαιοσύνης», «τον αναδασμό της γης», «τα δάση» και «την οργάνωση της Λαϊκής Εκπαίδευσης». Μεταξύ των σκοπών της νέας κυβέρνησης διακηρύσσεται να κυβερνήσει τη χώρα πάνω σε λαϊκές και δημοκρατικές βάσεις, παίρνοντας όλα τα μέτρα για την ανάπτυξη των λαϊκοδημοκρατικών θεσμών και μεταρρυθμίσεων, όπως των λαϊκών συμβουλίων, της λαϊκής δικαιοσύνης, της αγροτικής μεταρρύθμισης, της λαϊκής παιδείας κ.λπ., καθώς και μέτρα για την αντιμετώπιση των άμεσων αναγκών του λαού στις ελεύθερες και στις απελευθερωμένες περιοχές.⁴²⁰

Ο Κ. Σωτηρίου, όταν αναφέρεται στις προσπάθειες αυτές, μεταφέρει τις αποφάσεις που έλαβε το Γενικό Αρχηγείο του ΔΣΕ «για την οργάνωση της λαϊκής εκπαίδευσης». Καθώς αναφέρεται στις δυσκολίες του εγχειρήματος, σημειώνει ότι το Γενικό Αρχηγείο του ΔΣΕ δεν μπορούσε

μέσα στις σημερινές συνθήκες να απλώσει περισσότερο την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Με τα δυο όμως αυτά μέτρα χτίζει τα πρώτα θεμέλια της

418. Παλαιολογόπουλος, *Το Λαϊκό Διδασκαλείο Πελοποννήσου*, 13.

419. Αλέξανδρος Λ. Ζαούσης, *Η τραγική αναμέτρηση 1945-1949. Ο μύθος και η αλήθεια*, τ. 1 (Αθήνα: Ωκεανίδα, 1993), 317. Βλ. επίσης: Άγνωστος συγγραφέας, «Στρατός και λαός χαιρετίζουν μ' ενθουσιασμό το σχηματισμό της Προσωρινής Δημ. Κυβέρνησης», *Εξόρμηση. Όργανο του Γενικού Αρχηγείου του ΔΣΕ*, 1/1/1948, 1 [ΑΣΚΙ, Βιβλιοθήκη]. Ακόμα: Άγνωστος συγγραφέας, «Αιτιολογική Έκθεση προς το Υπουργικό Συμβούλιο», *Εφημερίδα της Προσωρινής Κυβέρνησης*, 15/4/1949, 4 [ΑΣΚΙ, Βιβλιοθήκη].

420. Βλ.: Άγνωστος συγγραφέας, «Η ιδρυτική πράξη της Κυβέρνησης», *Εξόρμηση. Όργανο του Γενικού Αρχηγείου του ΔΣΕ*, 1/1/1948, 1 [ΑΣΚΙ, Βιβλιοθήκη].

δημοκρατικής παιδείας. Και τα μέτρα αυτά είναι: α! Επίσημη γλώσσα είναι η δημοτική. Σ' αυτήν γίνεται η διδασκαλία σ' όλες τις τάξεις (άρθρο 4) και β! «Για τα παιδιά που ανήκουν σε εθνικές μειονότητες ιδρύονται ιδιαίτερα σχολεία από τα Λαϊκά Συμβούλια. Η διδασκαλία γίνεται στη γλώσσα της μειονότητας» (άρθρο 5).⁴²¹

Σχεδόν ταυτόχρονα με τις αποφάσεις του Γενικού Αρχηγείου του ΔΣΕ συνήλθε η 3η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ, που αποφάσισε το ολοκληρωτικό πέρασμα του Κόμματος στην ένοπλη δράση. Στην απόρρητη, τότε, Απόφαση της Ολομέλειας μεταξύ άλλων υπογραμμίζοταν: «Η Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ διαπιστώνει ότι στην Ελλάδα ωρίμασαν οι συνθήκες για τη δημιουργία ελεύθερης δημοκρατικής περιοχής με δική της κυβέρνηση».⁴²² Στις 2 Δεκέμβρη του 1947 το 2ο Κλιμάκιο του ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ, που έδρευε στα βουνά, εξετάζοντας την πορεία υλοποίησης των αποφάσεων της 3ης Ολομέλειας, κατέληξε σε μια απόφαση που όριζε με απόλυτη σαφήνεια τον σχηματισμό της κυβέρνησης.

Στην ιδρυτική πράξη της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης (ΠΔΚ) υπογραμμίζοταν ότι αυτή συγκροτήθηκε έχοντας ως κύριους και πρωταρχικούς σκοπούς της, μεταξύ άλλων, και τους παρακάτω:

1. Να συνεχίσει και να εντείνει με όλα τα μέσα και με όλες τις δυνάμεις του λαού τον αγώνα για την απελευθέρωση της Ελλάδας από το ζυγό των ξένων ιμπεριαλιστών και των οργάνων τους, για την αποκατάσταση της εθνικής ανεξαρτησίας, για την επικράτηση και τη νίκη της Δημοκρατίας στην Ελλάδα και για την κατοχύρωση των δημοκρατικών δικαιωμάτων και ελευθεριών του ελληνικού λαού.

2. Να κυβερνήσει τη χώρα πάνω σε λαϊκές και δημοκρατικές βάσεις παίρνοντας όλα τα μέτρα για την ανάπτυξη των λαϊκοδημοκρατικών θεσμών και μεταρρυθμίσεων όπως των λαϊκών συμβουλίων, της λαϊκής δικαιοσύνης, της

421. Αρχείο Κώστα Σωτηρίου, Η παιδεία στις ελεύτερες περιοχές [Κώστα Σωτηρίου]. Το άρθρο αυτό του Κ. Σωτηρίου γράφτηκε στις 13 Οκτώβρη 1947 και ο Κ. Σωτηρίου το υπογράφει ως Κώστας Σιδερίτης. Δεν αναφέρεται πού έχει δημοσιευθεί. Στο Αρχείο του υπάρχει το χειρόγραφο και το δακτυλογραφημένο κείμενο.

422. «Απόφαση του 2ου Κλιμακίου του ΠΓ της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ», στο *Το ΚΚΕ. Επίσημα Κείμενα*, τ. 6 (1945-1949) (Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1987), 251. Η τρίτη Ολομέλεια συνήλθε στη Γιουγκοσλαβία στις 11 και 12 Σεπτεμβρίου του 1947. Η απόφαση για τη σύγκλιση της πρέπει να πάρθηκε στο δεύτερο δεκαπενθήμερο του Αυγούστου. Βλ.: Φίλιππος Ηλιού, *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος. Η εμπλοκή του ΚΚΕ*, εκδοτική φροντίδα Άννα Ματθαίου, Στρατής Μπουρνάζος και Πόπη Πολέμη (Αθήνα: Θεμέλιο/Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, 2004), 183.

αγροτικής μεταρρύθμισης, της λαϊκής παιδείας κλπ και για την αντιμετώπιση των άμεσων αναγκών του λαού στις ελεύθερες και στις απελευθερωμένες περιοχές.⁴²³

Μόλις συγκροτήθηκε σε σώμα, η ΠΔΚ προχώρησε στην έκδοση διαγγέλματος προς τον ελληνικό λαό.

Η διακυβέρνηση των ελεύθερων περιοχών πάνω σε λαϊκοδημοκρατικές βάσεις και η παραπέρα ανάπτυξη των θεσμών των λαϊκών συμβουλίων και της λαϊκής δικαιοσύνης, που αποτελούν την πρώτη βάση για τη δημοκρατική αναδημιουργία, θα είναι ένα από τα κύρια καθήκοντά μας. Το ίδιο η εθνικοποίηση των ξένων εταιριών, των μεγάλων τραπεζών και της βαριάς βιομηχανίας. Η εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης, η αντιμετώπιση των επισιτιστικών αναγκών του λαού. Η αναδιοργάνωση της εθνικής οικονομίας και του κρατικού μηχανισμού πάνω σε λαϊκές δημοκρατικές βάσεις. Η σταθεροποίηση της συμφιλίωσης και ενότητας του λαού πάνω στη βάση της εξασφάλισης της εθνικής ανεξαρτησίας και του σεβασμού των δημοκρατικών του δικαιωμάτων. Η αναγνώριση πλήρους ισοτιμίας στις εθνικές μειονότητες και του δικαιώματος της ελεύθερης εθνικής τους ανάπτυξης...⁴²⁴

Η ΠΔΚ στη σφαίρα της παιδείας δεν μπορούσε να οργανώσει ουσιαστικά και αποτελεσματικά ένα εκπαιδευτικό σύστημα. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην *Εφημερίδα της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης* περιέχονται κατά κύριο λόγο αποφάσεις για άμεσα στρατιωτικά ζητήματα, ηθικές αμοιβές και απονομές χάρης σε καταδικασμένα άτομα. Δύο βασικές λειτουργίες προσπάθησαν να καλύψουν οι αντάρτες, με τα πενιχρά μέσα που διέθεταν και υπό το βάρος της εμπόλεμης κατάστασης: α) την οργάνωση της στοιχειώδους εκπαίδευσης και β) την οργάνωση «σχολών» που σχετίζονται με τις ανάγκες του στρατού (διαβιβαστές, αξιωματικοί, νοσηλεύτριες κ.λπ.).⁴²⁵ Όλες οι παραπάνω κινήσεις λαμβάνουν χώρα χωρίς ουσιαστική δυνατότητα για οργάνωση εγκαταστάσεων,

423. «Ιδρυτική Πράξη της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης», στο *Το ΚΚΕ. Επίσημα Κείμενα*, τ. 6 (1945-1949) (Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1987), 452-454.

424. «Διάγγελμα της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης», στο *Το ΚΚΕ. Επίσημα Κείμενα*, τ. 6 (1945-1949) (Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1987), 455-457. Βλ. επίσης: Άγνωστος συγγραφέας, «Διάγγελμα προς τον ελληνικό λαό», *Εφημερίδα της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης*, 28/12/1947, 1-2 [ΑΣΚΙ, Βιβλιοθήκη].

425. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ανακοίνωση του Ραδιοφωνικού Σταθμού «Ελεύθερη Ελλάδα» για τη δημιουργία της Σχολής νοσοκόμων του ΔΣΕ. Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος (1946-1949). Ιστορία και δράση του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας μέσα από τις συλλογές των ΑΣΚΙ, Αρχείο Ραδιοφωνικού Σταθμού Ελεύθερη Ελλάδα, Η σχολή νοσοκόμων του ΔΣ, εγγρ. αριθμ. 002.01.02.01.00018, αριθμ. δ. 1528, 19/12/1948. Για το Αρχείο του ραδιοσταθμού του ΚΚΕ, βλ. επίσης: Βάσω Ψιμούλη επιμ., «*Ελεύθερη Ελλάδα*», «*Η φωνή της Αλήθειας*». Ο παράνομος ραδιοσταθμός του ΚΚΕ: Αρχείο 1947-1968 (Αθήνα: Θεμέλιο/Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, 2006).

εθνικών εξετάσεων, μόνιμης διαμονής και υλικοτεχνικής υποδομής. Το βάρος του νέου σχήματος βρίσκεται στις δυνάμεις του Δημοκρατικού Στρατού, ενώ η αρνητική τροπή των γεγονότων και η τελική ήττα θα καταστήσουν τους περισσότερους συμμετέχοντες πολιτικούς πρόσφυγες ή αιχμαλώτους.

Οι κύριες δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα στη σφαίρα της παιδείας είναι η λειτουργία σχολείων, η εύρεση και εξασφάλιση της αμοιβής των αναγκαιών δασκάλων⁴²⁶ και η οργάνωση παιδικών συσσιτίων.⁴²⁷ Πάντως, ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Γ. Ιωαννίδης αναφέρει για τις αρχές του 1948 ότι λειτουργούν 200 σχολεία περίπου, καθώς και «διδασκαλεία για την δημιουργία δασκάλων», ενώ τονίζει ότι εν μέρει τα σχολεία έχουν εφοδιαστεί με αναγνωσμάτνια και με γραφική ύλη.⁴²⁸ Αναφορά για τη λειτουργία διδασκαλείων έχουμε και από την περιοχή Φλώρινας-Καστοριάς. Σε άρθρο που αφορά τη γενική συνέλευση των λαϊκών συμβουλίων της περιοχής αναφέρεται από το επαρχιακό συμβούλιο Φλώρινας ότι «σήμερα στα ελεύθερα χωριά μας λειτουργούν 23 σχολεία και 1 φροντιστήριο για δασκάλους».⁴²⁹ Ίσως η αναφορά για το φροντιστήριο αυτό αφορά την περίπτωση των Πρεσπών, για την οποία επίσης δεν διαθέτουμε σημαντικές πληροφορίες. Το ενδιαφέρον είναι ότι η εφημερίδα του γενικού στρατηγείου του ΔΣΕ παύει και τις λίγες της αναφορές σε εκπαιδευτικά ζητήματα μετά τις 15/3/1948. Στο φύλλο της *Εξόρμησης* της ημερομηνίας αυτής γίνεται πρώτη φορά αναφορά στην αποστολή μικρών παιδιών στις Λαϊκές Δημοκρατίες της Τσεχοσλοβακίας, της Βουλγαρίας, της Αλβανίας και αλλού, με σκοπό να σωθούν τα παιδιά από τον πόλεμο.⁴³⁰ Το ενδιαφέρον σημείο είναι ότι την ανακοίνωση την κάνει το Υπουργείο Εσωτερικών (υπό τον Γιάννη Ιωαννίδη) και όχι ο Π. Κόκκαλης ως προσωρινός Υπουργός Παιδείας (ο οποίος βέβαια έχει αναλάβει το χρέος της ετοιμασίας των μηχανισμών υποδοχής στις Λαϊκές Δημοκρατίες).⁴³¹ Το ζήτημα δηλαδή προβάλλεται ως πρόβλημα διασφάλισης

426. Βλ. ενδεικτικά: Άγνωστος συγγραφέας, «Η δράση της Λαϊκής Εξουσίας», *Εξόρμηση. Όργανο του Γενικού Αρχηγείου του ΔΣΕ*, 16/12/1947, 5 [ΑΣΚΙ, Βιβλιοθήκη]. Βλ. επίσης: Άγνωστος συγγραφέας, «Η οργάνωση της Λαϊκής Παιδείας», *Εξόρμηση. Όργανο του Γενικού Αρχηγείου του ΔΣΕ*, 15/1/1948, 5 (ΑΣΚΙ). Ακόμα: Άγνωστος συγγραφέας, «Η δράση της Λαϊκής Εξουσίας στην περιοχή Φλώρινας-Καστοριάς», *Εξόρμηση. Όργανο του Γενικού Αρχηγείου του ΔΣΕ*, 15/2/1948, 5 [ΑΣΚΙ, Βιβλιοθήκη].

427. Άγνωστος συγγραφέας, «Μέτρα για την ανακούφιση του Λαού», *Εξόρμηση. Όργανο του Γενικού Αρχηγείου του ΔΣΕ*, 15/2/1948, 5 [ΑΣΚΙ, Βιβλιοθήκη].

428. Άγνωστος συγγραφέας, «Το έργο της Λαϊκής Εξουσίας», *Εξόρμηση. Όργανο του Γενικού Αρχηγείου του ΔΣΕ*, 1/2/1948, 1 [ΑΣΚΙ, Βιβλιοθήκη].

429. Άγνωστος συγγραφέας, «Μέτρα για την ανακούφιση του Λαού», 5.

430. Άγνωστος συγγραφέας, «Η φροντίδα της Δημοκρατικής Κυβέρνησης για το παιδί. Χιλιάδες Ελληνόπουλα θα παν να ζήσουν και ν' ανατραφούν στις Λαϊκοδημοκρατικές χώρες. Ανακοίνωση του Υπουργείου των Εσωτερικών για τα παιδιά», *Εξόρμηση. Όργανο του Γενικού Αρχηγείου του ΔΣΕ*, 15/3/1948, 5 [ΑΣΚΙ, Βιβλιοθήκη].

431. Για τη γενικότερη οργάνωση της μετακίνησης και της φιλοξενίας των παιδιών στις λαϊκές δημοκρατίες, βλ.: Ειρήνη Λαγάνη και Μαρία Μποντίλα επιμ., *Παιδομάζωμα ή παιδοσώσιμο; Παιδιά του Εμφύλιου στην Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2012). Βλ. επίσης: Loring M. Danforth και

της ζωής των πολιτών. Αν και ξεφεύγει από το αντικείμενο της έρευνάς μας το θέμα αυτό, συχνά θα συνδέεται από την πλευρά της Αριστεράς, με τη δολοφονική συμπεριφορά των κυβερνητικών αεροπορικών δυνάμεων, όπως στο χαρακτηριστικό άρθρο της *Εξόρμησης* στις 15/6/1948,⁴³² ενώ ακριβώς στην από κάτω στήλη υπάρχει η φωτογραφία ενός μικρού παιδιού με τη λεζάντα «γλίτωσε και χαιρέται τη ζωή στη λαϊκή δημοκρατία της Τσεχοσλοβακίας». Στην ίδια κατεύθυνση είναι και η είδηση που μεταδίδεται από τον Ραδιοφωνικό Σταθμό «Ελεύθερη Ελλάδα» στις 10/12/1948: «Μάνα δύο παιδιών που χαιρόνται σήμερα τη ζωή στις λαϊκές δημοκρατίες η συναγ. Αναστασί' Αθ. Κάζια από τις Καρνές Πρέσπας, κατατάχθηκε τις τελευταίες μέρες στο ΔΣ».⁴³³ Κατά μία άποψη, η πρακτική αυτή αποτελούσε ένα είδος ομηρίας, η πιο σίγουρη λύση ώστε ο ΔΣΕ να διασφαλίσει την αφοσίωση των ανταρτών του. Σε αυτό συνηγορούν και τα στοιχεία που δείχνουν πως πολλά από τα παιδιά είχαν γονείς ή αδέρφια στο αντάρτικο. Έτσι, με τα παιδιά «μέσα» οι γονείς δεν μπορούσαν να λιποτακτήσουν και να φύγουν εκτός περιοχών που ήλεγχε το αντάρτικο.⁴³⁴

Βέβαια, από άλλες περιοχές της χώρας οι οποίες δεν έχουν άμεση πρόσβαση στα βόρεια σύνορα και στις Λαϊκές Δημοκρατίες θα συνεχίσουμε να έχουμε αναφορές σε εκπαιδευτικά ζητήματα και λειτουργία σχολείων, για παράδειγμα για την Πελοπόννησο, άλλα και τη Ρούμελη. Έτσι, από τον Ραδιοφωνικό Σταθμό «Ελεύθερη Ελλάδα» μεταδίδεται στις 3/12/1948 ότι

στην ελεύθερη περιοχή της Ρούμελης που πιάνει τους δήμους Κημενίων, Δολόπων, Αγράφων, Απεραντίων και Αγραίων λειτουργούν αυτοδιοικήσεις σε 21 χωριά με 5 χιλιάδες κατοίκους. Τα χωριά αυτά είναι τα παρακάτω: 1) Φουρνά, 2) Κλειστό, 3) Βράχα, 4) Σαραντάπορο, 5) Μαυρομάτα, 6) Χρυσού, 7) Μάραθο, 8) Αγραφα, 9) Τροβάτο, 10) Βραγγιανιά, 11) Καροπλέσι, 12) Γιανουσεϊκά, 13) Μολόχα, 14) Μαυρόλογο, 15) Αγία Τριάδα, 16) Πετραλιακά, 17) Χόχλια, 18) Μίγιανη, 19) Μαραθιά, 20) Βίνιανη, 21) Κεράσοβο. Στα πρώτα 10 χωριά λειτουργούν λαϊκά σχολεία που φοιτούν 300 μαθητές.⁴³⁵

Riki Van Boeschoten, *Children of the Greek Civil War: Refugees and the Politics of Memory* (Chicago/London: University of Chicago Press, 2012).

432. Άγνωστος συγγραφέας, «Οι γκάγκστερς του αέρα δολοφονούν στη Ζέρμα γέρους, γυναίκες και παιδιά», *Εξόρμηση. Όργανο του Γενικού Αρχηγείου του ΔΣΕ*, 15/6/1948, 1 [ΑΣΚΙ, Βιβλιοθήκη].

433. Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος (1946-1949). Ιστορία και δράση του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας μέσα από τις συλλογές των ΑΣΚΙ, Αρχείο Ραδιοφωνικού Σταθμού Ελεύθερη Ελλάδα, Χωρίς τίτλο, εγγρ. αριθμ. 002.01.02.27.00028, αριθμ. δ. 1495, 10/12/1948.

434. Στάθης Ν. Καλύβας και Νίκος Α. Μαραντζίδης, *Εμφύλια πάθη. 23 ερωτήσεις και απαντήσεις για τον Εμφύλιο* (Αθήνα: Μεταίχμιο, 2015).

435. Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος (1946-1949). Ιστορία και δράση του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας μέσα από τις συλλογές των ΑΣΚΙ, Αρχείο Ραδιοφωνικού Σταθμού Ελεύθερη Ελλάδα, Ειδήσεις από την Ελεύθερη Ελλάδα, εγγρ. αριθμ. 002.01.02.28.00044, αριθμ. δ. 1466, 3/12/1948.

Ο Π. Ανταίος αφηγείται στο «Ρεπορτάζ Χωρίς σύνορα» στη NET στις 17/2/2000 την προσπάθεια του ΚΚΕ τον Φλεβάρη του 1948 να μεταφέρει 1.300 παιδιά από τη Ρούμελη στις Λαϊκές Δημοκρατίες:

Ένα από τα δραματικότερα περιστατικά που έζησα στον Εμφύλιο που ήταν ο Ελληνοελληνικός πόλεμος, άρα τραγωδία, ήταν αυτή η αφάνταστη πορεία 1.300 παιδιών από δεκατέσσερα, δεκαεννέα, είκοσι χρονών, από τη Βραχιά της Ευρυτανίας να βγουν στο Γράμμο (υπεύθυνος για την επιχείρηση ήταν ο Γιώργος Γούσιος, ένας από τους έμπιστους του Ζαχαριάδη). Πραγματικά ο Γούσιος έκανε δυο τρεις εκτελέσεις ανθρώπων, παιδιά δηλαδή, δεκαπέντε χρονών που επιχειρήσαν να φύγουν. Το φυσιολογικό που είχαν ακολουθήσει και οι άλλες φάλαγγες ήταν να πάμε από την Πίνδο, την ορεινή. Δύσκολη θάτανε. Φλεβάρη γίνεται, Φλεβάρη του '48, αλλά ήταν κάπως και στρατιωτικά και ανθρώπινα σωστό... Ύστερα, στα Πιέρια πια, εξουθενωμένοι, ούτε καν σπυριά καλαμπόκι, σαράντα μέρες νηστικοί, μου έδωσε εντολή ο Γούσιος να σφάζουμε όλα τα ζώα... τα καμήνα... Ήταν η τελευταία φορά που έπιναν μουλαρίσιο ζωμό και οι περισσότεροι κάνανε εμετό... μόλις ήρθανε τα αεροπλάνα από τον καπνό και αναποδογύρισαν τα καζάνια... Τα παιδιά χιμούσαν μέσα στα καυτά καζάνια να πάρουν ένα κομμάτι κρέας ή μια κατσαρόλα ζωμό. Την τριακοστή ένατη, τεσσαρακοστή μέρα, βγήκαμε αντίκρυ προς τις προσβάσεις του Γράμμου, σέρνοντας νεκρούς... και την ελπίδα... Δηλαδή, από τα 1.300 παιδιά φτάσανε απάνω γύρω στα τρακόσια. Σακατεύτηκαν χίλια παιδιά! Ο ανθός της νεολαίας της Ρούμελης...⁴³⁶

Η αφήγηση αυτή κάνει φανερές τις δυσκολίες για τη μετακίνηση άοπλων παιδιών και εφήβων στις Λαϊκές Δημοκρατίες από περιοχές που ήταν μακριά από τα σύνορα της χώρας, γεγονός που ενισχύει την άποψη ότι τα σχολεία λειτουργούσαν σε εκείνα τα μέρη, όπου δεν ήταν εύκολη η άμεση μετακίνηση των παιδιών προς τις Λαϊκές Δημοκρατίες.

Αναφορικά με την παιδεία, αναλυτικότερες αναφορές διαθέτουμε για το Διδασκαλείο της Πελοποννήσου. Η Πελοπόννησος, αποκομμένη από την υπόλοιπη Ελλάδα, ήταν αναγκασμένη να οργανώσει όλες τις υπηρεσίες της για να καλύψει τις όποιες ανάγκες της. Όπως αναφέραμε και παραπάνω, η δυνατότητα αποστολής παιδιών στο εξωτερικό δεν υπάρχει για την περίπτωση του Μοριά. Η αναφορά στο διδασκαλείο Πελοποννήσου στην *Εξόρμηση* επτά σχεδόν μήνες από την έναρξη των επιχειρήσεων της απομάκρυνσης των παιδιών είναι, πιστεύουμε, χαρακτηριστική δύο πραγμάτων: α) ότι το διδασκαλείο ήταν από τις ελάχιστες οργανωμένες προσπάθειες εκπαίδευσης δασκάλων του ΔΣΕ και β) ότι μετά την έναρξη των αποστολών προς τις βόρειες χώρες (για λόγους ασφάλειας

436. Ρεπορτάζ χωρίς σύνορα, «Εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα», ΕΡΤ1. <https://www.youtube.com/watch?v=qdGbXbu2dR0>.

ή για λόγους εξασφάλισης της νομιμοφροσύνης των οικογενειών έναντι των ανταρτών), η όποια εκπαιδευτική δραστηριότητα εντός των ανταρτοκρατούμενων περιοχών στις βόρειες επαρχίες της χώρας ατονεί.

Στην Πελοπόννησο ο έλεγχος της ανταρτοκρατούμενης ζώνης επεκτάθηκε, παρά τον απομονωμένο χαρακτήρα της περιοχής σε σχέση με την ηπειρωτική Ελλάδα.⁴³⁷ Όπως αναφέραμε και παραπάνω, η συγκρότηση των υπηρεσιών της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης περιλάμβανε και τον σχεδιασμό για τη λειτουργία των σχολείων και τη μόρφωση των παιδιών που παρέμεναν στις περιοχές αυτές. Η έλλειψη δασκάλων και εκπαιδευτικού προσωπικού θα κάνει αναγκαία τη σύσταση ενός Λαϊκού Διδασκαλείου.⁴³⁸ Η εφημερίδα *Εξόρμηση* αναφέρει ότι «για να συμπληρωθούν οι δασκαλικές έδρες στα σχολεία, η υπηρεσία λαϊκής παιδείας της κυβερνητικής αντιπροσωπίας οργάνωσε το λαϊκό διδασκαλείο περιοχής Πελοποννήσου».⁴³⁹ Η ανταπόκριση αυτή αποτελεί τη μοναδική ίσως αναλυτική αναφορά της εφημερίδας στις εκπαιδευτικές ενέργειες της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης, ειδικά μετά την ανακοίνωση για την έναρξη της αποστολής παιδιών στις ανατολικές Λαϊκές Δημοκρατίες.

Το διδασκαλείο αυτό κατάφερε να λειτουργήσει για δύο περιόδους, που η καθεμιά είχε διάρκεια 2 μήνες: α) τον Ιούνιο-Ιούλιο του 1948 και β) μέσα Οκτωβρίου-21 Δεκεμβρίου του 1948. Οι πρώτοι δάσκαλοι που αποφοίτησαν διορίστηκαν σε σχολεία και δίδαξαν για ένα τρίμηνο. Ο Δ. Παλαιολογόπουλος σημειώνει μάλιστα ότι σιωπηρά η κυβέρνηση της Αθήνας αναγνώρισε τον χρόνο διδασκαλίας σε αυτούς τους δασκάλους ως κανονική εκπαίδευση.⁴⁴⁰ Η δεύτερη φουρνιά δασκάλων δεν πρόλαβε να προσφέρει κανένα έργο, καθώς την πρόλαβε ο κυβερνητικός στρατός.⁴⁴¹ Για τη δεύτερη περίοδο του Διδασκαλείου, ο Ραδιοφωνικός Σταθμός «Ελεύθερη Ελλάδα» μετέδωσε την εξής είδηση:

στις 20 του Δεκέμβρη έληξε η δεύτερη περίοδος του λαϊκού διδασκαλείου. Στην ελεύθερη κωμόπολη Τρόπαια, έγινε η τελετή της απονομής των πτυχίων. Την ίδια μέρα έγινε λαϊκό γλέντι, από το λαϊκό διδασκαλείο. στη δεύτερη περίοδο αποφοίτησαν 43 καινούριοι δάσκαλοι: 34 νέοι και 9 κορίτσια. Έτσι ανοίχτηκαν στην ελεύθερη περιοχή 34 καινούργια σχολεία και 9 άλλα. Απ' αυτά που λειτουργούσαν με έναν ενισχύθηκαν με δεύτερο δάσκαλο. Οι

437. Γιώργος Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949*, τ. 1 (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2000), 513, 575-576. Βλ. επίσης: του ίδιου, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949*, τ. 2, 245, 522-524.

438. Άγνωστος συγγραφέας, «Η ίδρυση και λειτουργία του Λαϊκού Διδασκαλείου στα Τρόπαια Γορτυνίας», *Ριζοσπάστης*, 22/5/2016, 15.

439. Άγνωστος συγγραφέας, «Η Λαϊκή αυτοδιοίκηση στα 323 ελεύθερα χωριά του Μωρηά», *Εξόρμηση. Όργανο του Γενικού Αρχηγείου του ΔΣΕ*, 2/10/1948, 3 [ΑΣΚΙ, Βιβλιοθήκη].

440. Η αναφορά αυτή αποτελεί τη μόνη περίπτωση όπου πράξεις και ενέργειες της ΠΔΚ αναγνωρίζονται από το ελληνικό κράτος.

441. Παλαιολογόπουλος, *Το Λαϊκό Διδασκαλείο Πελοποννήσου*, 17-18.

καινούργιοι δάσκαλοι έφυγαν αμέσως για τις θέσεις τους... Ο λαός άντρες γυναίκες και παιδιά, υποδέχτηκαν τους δασκάλους με δάκρυα ευγνωμοσύνης, ζητωκραυγάζοντας για την ΠΔΚ και το ΔΣ.⁴⁴²

Ο ίδιος ο Δ. Παλαιολογόπουλος σημειώνει ότι το διδασκαλείο αυτό πρέπει να ήταν το μοναδικό του είδους του (αν και αναφέρει ότι έχει πληροφορίες για ένα ανάλογο στην περιοχή των Πρεσπών). Αναγνωρίζει τις ελλείψεις του διδασκαλείου σε σχέση με τα δύο παλαιότερα, τα οποία λειτούργησαν την περίοδο της Κατοχής και στα οποία αναφερθήκαμε παραπάνω. Η γερμανική Κατοχή, αδιαφορώντας για την ενδοχώρα, εκτός από τις περιπτώσεις των μεγάλων εκκαθαρίσεων, επέτρεψε να αναπτυχθεί μια αρκετά σταθερή δομή στην περίπτωση των δύο φροντιστηρίων της Τύρνας και του Καρπενησίου. Στην περίπτωση του Μοριά, το στενό γεωγραφικό πλαίσιο και η εντονότερη παρουσία των κυβερνητικών δυνάμεων έκαναν πολύ πιο δύσκολη μια τέτοια εξέλιξη.

Το ενδιαφέρον στην αφήγηση του Δ. Παλαιολογόπουλου είναι η αναφορά του στο πρόγραμμα των μαθημάτων και στη μέθοδο διδασκαλίας. Οι συνθήκες ήταν τέτοιες το 1948 στην Πελοπόννησο, που ανάγκαζαν το υποτυπώδες «κράτος» των ανταρτών να λειτουργεί με φοβερές ελλείψεις προσωπικού και μέσων.

Το διδακτικό προσωπικό της σχολής δεν ήταν εκείνο που θα 'πρεπε, για να καταρτίσει έναν καινούργιο δάσκαλο. Κι οι ίδιοι οι καθηγητές της άλλωστε το ομολογούσαν. Ούτε και τα διδακτικά μέσα (βιβλία κλπ) υπήρχαν σε ικανοποιητικό βαθμό.... Αλλά και οι σπουδαστές υστερούσαν αρκετά σε γνώσεις. Και τούτο γιατί όλοι σχεδόν είχαν φοιτήσει σε γυμνάσια στα χρόνια της κατοχής και της τρομοκρατίας, με σχολικές περιόδους μικρότερες από τις κανονικές λόγω των συνθηκών...⁴⁴³

Για τον δάσκαλο Γ. Κολίτζα χαρακτηριστικά αναφέρει ο Δ. Παλαιολογόπουλος ότι, παρά τις ελλείψεις του και τα κενά που είχε, όσον αφορά την παιδαγωγική του κατάρτιση διάβαζε συνεχώς από «μια σειρά ειδικά βιβλία που είχε προμηθευτεί» και

ήταν φανατικός οπαδός της «αντιαυταρχικής» με τη σωστή έννοια εκπαίδευσης...
Ήταν υπέρ του διαλόγου με τους μαθητές. Υποστήριζε ότι ο διάλογος δασκάλου και μαθητή δημιουργούσε δημοκρατική ατμόσφαιρα στην τάξη και βοηθούσε

442. Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος (1946-1949). Ιστορία και δράση του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας μέσα από τις συλλογές των ΑΣΚΙ, Αρχείο Ραδιοφωνικού Σταθμού Ελεύθερη Ελλάδα, Σαραντά τρεις δάσκαλοι αποφοίτησαν από το λαϊκό Διδασκαλείο του λεύτερου Μωρηά. Άνοιξαν και άλλα 34 σχολεία, εγγρ. αριθμ. 002.01.02.28.00045, αριθμ. δ. 1601, 5/1/194(9).

443. Παλαιολογόπουλος, *Το Λαϊκό Διδασκαλείο Πελοποννήσου*, 23.

στην «αυτενέργεια», όπως την ονόμαζε, του μαθητή, για την καλύτερη κατανόηση του μαθήματος. Ήθελε δηλαδή η γνώση να κατακτιέται όσο γίνεται περισσότερο από τα ίδια τα παιδιά, και λιγότερο να δίνεται από το δάσκαλο. Προσπαθούσε να αποδείξει ότι η προσωπικότητα του παιδιού αναπτύσσεται πάντα σε συνάρτηση με τις κοινωνικές τους σχέσεις. Πίστευε ακόμα στην αποτελεσματικότητα της ομαδικής εργασίας.⁴⁴⁴

Η πυκνή αυτή αναφορά στον τρόπο διδασκαλίας και στις αρχές διδασκαλίας έχει σαφώς τον απόηχο των αρχών του σχολείου εργασίας. Οι λέξεις και οι φράσεις του κειμένου μάς επιτρέπουν να το διαπιστώσουμε: αυτενέργεια, δημοκρατική ατμόσφαιρα στην τάξη, γνώση που κατακτιέται από τα ίδια τα παιδιά, ομαδική εργασία. Η περίπτωση αυτή, στην οποία δεν συμμετέχουν οι γνωστοί και αναγνωρισμένοι παιδαγωγοί του ΕΑΜ, αλλά απλοί δάσκαλοι, που και οι ίδιοι αναγνώριζαν τις ελλείψεις τους, είναι ενδεικτική για την εφαρμογή της αριστερής εκπαιδευτικής πρότασης την περίοδο που εξετάζουμε. Η ίδρυση μάλιστα του διδασκαλείου αποτελεί απόφαση της κεντρικής διοίκησης των ανταρτών της Πελοποννήσου, έχει δηλαδή το μέγιστο θεσμικό κύρος που θα μπορούσε να έχει η δημιουργία ενός τέτοιου ιδρύματος. Καθηγητές γίνονται ο ίδιος ο Π. Γεωργόπουλος, που είναι και διευθυντής, ο δάσκαλος Γ. Κολίντζας από τη Βλαχέρνα Αρκαδίας, η δασκάλα Γ. Μαντά-Παπαϊωάννου από την Τρίπολη, ο φιλόλογος Α. Μερκεούλιας από το Καστόρι (Καστανιά) Λακωνίας, ο γυμναστής –αντικαταστάτης του Γεωργόπουλου στη δεύτερη σειρά– Λ. Δημόπουλος από την Κερπινή Γορτυνίας και, ως έκτακτος, ο Α. Δημόπουλος από την Καλαμάτα, υπεύθυνος διαφώτισης Πελοποννήσου και εκδότης της εφημερίδας των ανταρτών Πελοποννήσου *Μωρηάς*. Επιχειρείται σε δυο σειρές, από 35-40 σπουδαστές η καθεμία, το καλοκαίρι και το φθινόπωρο (μέχρι τις 21 Δεκεμβρίου του 1948) να βγουν εκπαιδευτικά στελέχη, για να μην παραμείνουν κλειστά τα σχολεία.

Για τα μαθήματα της σχολής έχουμε τις εξής πληροφορίες: για την ιστορία βασικό βοήθημα αποτελούσε η σύντομη μελέτη της νεοελληνικής ιστορίας του Γ. Ζεύγου.⁴⁴⁵ Ο Δ. Παλαιολογόπουλος μάλιστα τονίζει ότι το έργο αυτό, που ανταποκρινόταν στην τότε πολιτική θέση του Κόμματος, ήταν σε αντίθεση με το παλαιότερο έργο του Κορδάτου, που θεωρούσε την επανάσταση έργο της αστικής τάξης. Επίσης, γινόταν διδασκαλία της φιλοσοφίας με κεντρικό άξονα τη θεώρηση του διαλεκτικού υλισμού. «Η διδασκαλία

444. Στο ίδιο, 24.

445. Την πληροφορία αυτή επιβεβαιώνει και ένα κείμενο του Κ. Σωτηρίου που γράφτηκε τον Φλεβάρη του 1945. Αποτελεί κείμενο προτάσεων για τη λειτουργία και το περιεχόμενο της εκπαίδευσης. Έτσι, ο Κ. Σωτηρίου αναφέρει σχετικά με τη διδασκαλία της ιστορίας: «Οι λειτουργοί της παιδείας στη διδασκαλία τους να αποκαταστήσουν την ιστορική αλήθεια, και να εξαιρούν σε κάθε περίοδο της Ελληνικής και πανανθρώπινης ιστορίας τους λαϊκούς αγώνες για τη λευτεριά και τον κοινωνικό λυτρωμό. Πολύτιμο βοήθημα για όσους θα διδάξουν την Νεοελληνική ιστορία είναι το βιβλίο του συναγωνιστή Ζεύγου "Σύντομη μελέτη της νεοελληνικής ιστορίας" 1944». Αρχείο Κώστα Σωτηρίου, Αναμνήσεις από το Βουνό (3) [Κώστα Σωτηρίου].

γινότανε από σημειώσεις που βγήκαν από τις φυλακές και τις εξορίες». ⁴⁴⁶ Σημαντική είναι και η αναφορά στο μάθημα «Τα λαϊκοδημοκρατικά προβλήματα», που έπαιρνε τη μορφή της ελεύθερης συζήτησης μεταξύ των σπουδαστών και του καθηγητή. Ενδιαφέρον σημείο της μαρτυρίας του Δ. Παλαιολογόπουλου είναι ότι ένα από τα βασικά βοηθήματα του μαθήματος ήταν το περιοδικό *Ανταίος*.

Μάλιστα από τους σπουδαστές της πρώτης περιόδου είχε γίνει αναλυτική παρουσίαση μιας λαμπρής πράγματι μελέτης του καθηγητή Νίκου Κιτσίκη, δημοσιευμένη σε ένα τεύχος του 1946 με τίτλο «Για την ανοικοδόμηση της Ελλάδας» όπου επακολούθησε και διεξοδική συζήτηση. ⁴⁴⁷

ενώ οι μαθητές του δεύτερου κύκλου του διδασκαλείου πραγματοποίησαν εκδρομή στον ποταμό Λάδωνα και ο δάσκαλος Γ. Κολίτζας τους ανέλυσε τον τρόπο κατασκευής ενός υδροηλεκτρικού εργοστασίου. Επίσης, διδάσκονται υγιεινή και κατασκηνωτικά, τεχνική και ωδική, καθώς και γυμναστική. Τέλος, μέσα στο διδακτικό πρόγραμμα υπήρχε και μία ώρα την εβδομάδα ελεύθερο φροντιστήριο, κατά τη διάρκεια του οποίου πραγματοποιούνταν ομιλίες και ακολουθούσε συζήτηση.

Τέλος, ο Δ. Παλαιολογόπουλος μας πληροφορεί ότι κατά τον δεύτερο κύκλο της λειτουργίας του διδασκαλείου οι σπουδαστές έκαναν και πρακτική άσκηση. «Το μάθημα (υποδειγματική διδασκαλία λεγότανε) που θα έκανε ο υποψήφιος δάσκαλος ετοιμαζόταν με προσοχή από τον ίδιο και πάντα με τη βοήθεια και τις συμβουλές του Γιώργη Κολίντζα», ⁴⁴⁸ ενώ το παρακολουθούσαν και οι υπόλοιποι σπουδαστές. Με το πέρας των μαθημάτων ακολουθούσε κριτική ανάλυση αυτών των υποδειγματικών διδασκαλιών. Γενικότερα στη διήγηση του Παλαιολογόπουλου φαίνονται οι δυσκολίες που ο Εμφύλιος στην Πελοπόννησο δημιουργούσε στο όλο εγχείρημα. Παρά τον βαρύγδουπο τίτλο του «Διδασκαλείου» και τις φιλότιμες προσπάθειες των συμμετεχόντων, τελικά διαφαίνεται ότι πρόκειται για μια μονάδα ανταρτών με συνεχείς μετακινήσεις λόγω των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων του Εθνικού Στρατού, με φοβερές ελλείψεις σε ανθρώπους και υλικά μέσα. Τις μετακινήσεις δεν τις αποφεύγουν όμως ούτε το «Λαϊκό Γυμνάσιο» ούτε οι «Παιδικές εξοχές». Κάποτε μάλιστα πολυβολείται από τα αεροπλάνα και το σχολείο της Κοντοβάζαινας, αλλά στο μεταξύ οι μικροί κατασκηνωτές με τα ταγάρια στους ώμους και με τα κυπελλάκια τους στο χέρι προλαβαίνουν και απομακρύνονται. ⁴⁴⁹

Το πολύ ενδιαφέρον σημείο, πέρα από την περιγραφή της μεθόδου διδασκαλίας, είναι η αναφορά στη χρήση του *Ανταίου*, της *Κομμουνιστικής Επιθεώρησης* και του περιοδικού

446. Παλαιολογόπουλος, *Το Λαϊκό Διδασκαλείο Πελοποννήσου*, 26.

447. Στο ίδιο, 27.

448. Στο ίδιο, 30.

449. Θανάσης Σβώλος, *Ανάρτη στα βουνά του Μωριά. Οδοιπορικό (1947-1949)* (Αθήνα: Αυτοεκδόσεις, 1990), 82.

Μόρφωση, καθώς και των νεολαιίστικων περιοδικών *Επονίτης* και *Νέα Γενιά*.⁴⁵⁰ Ο *Ανταίος* χρησιμοποιήθηκε για το μάθημα «λαϊκοδημοκρατικά προβλήματα», αντανακλώντας όλο τον προβληματισμό του περιοδικού για την εκβιομηχάνιση, την ανάπτυξη της λαϊκής δημοκρατίας, την αλλαγή των πολιτικών θεσμών και τη δημιουργία μιας νέας παιδείας. Ανάλογο μάθημα δεν συναντούμε την περίοδο της Κατοχής.

Στις 28 και 29 Νοέμβρη 1948 στη Βάχλια, σε μια αίθουσα του δημοτικού σχολείου πραγματοποιείται το Παναρκαδικό Διδασκαλικό Συνέδριο. Πήραν μέρος 20 περίπου δάσκαλοι από διάφορα χωριά της Αρκαδίας, πολλοί από τους οποίους ήταν απόφοιτοι της προηγούμενης φουρνιάς του Διδασκαλείου. Παρόντες ήταν ο Γιώργος Κολιντζάς και η Γωγώ Παπαϊωάννου, ο πρώτος ως κυβερνητικός εκπρόσωπος της Λαϊκής Παιδείας Αρκαδίας και η δεύτερη ως επιθεωρήτρια στην ίδια περιοχή. Το παρακολούθησαν επίσης όλοι οι σπουδαστές. Ο προβληματισμός ήταν αρκετά πλούσιος. Έγιναν εισηγήσεις και ομιλίες που είχαν σχέση με τα εκπαιδευτικά προβλήματα της περιοχής, αλλά και γενικότερα ζητήματα τόσο πρακτικά όσο και θεωρητικά. Μερικά από τα θέματα που συζητήθηκαν ήταν: «Το νέο αναλυτικό πρόγραμμα», «Πώς πρέπει να οργανωθεί ένα σύγχρονο λαϊκό σχολείο» κ.λπ. Εκεί γνωστοποιήθηκε και η απόφαση των δασκάλων της ελεύθερης περιοχής της Πελοποννήσου να καλέσουν σε άμλλα τους δασκάλους της ελεύθερης περιοχής της Βόρειας Θεσσαλίας. Η συνεννόηση μεταξύ τους γινόταν φυσικά με τον ασύρματο.

Το καλοκαίρι του 1948 πραγματοποιήθηκε στην Κοντοβάζαινα ένα πρόγραμμα παιδικών κατασκηνώσεων, σε δύο περιόδους, για παιδιά από 7-13 ετών με υπεύθυνη τη δασκάλα Κούλα Κιντή από τα Τρόπαια. Τα παιδιά που φιλοξενήθηκαν ήταν παιδιά ανταρτών, αλλά και των χωρικών της γύρω περιοχής. Στο πρόγραμμα υπήρχαν μαθήματα γενικής φύσεως, σχετικά, για παράδειγμα, με την ατομική υγιεινή ή με τους τρόπους καλής συμπεριφοράς, καθώς και διάφορες ψυχαγωγικές δραστηριότητες. Στο τέλος της περιόδου μάλιστα κάθε παιδί πήρε ως δώρο ένα μπλουζάκι, το οποίο για τα περισσότερα, αν όχι για όλα, υπερέβαινε την ετήσια προμήθεια σε είδη ένδυσης.⁴⁵¹ Οι κατασκηνώσεις οργανώθηκαν από την υπηρεσία λαϊκής υγείας και πρόνοιας Αρκαδίας και λειτούργησαν 22 μέρες. Τα παιδιά που παραθέρισαν ήταν 63 και προέρχονταν από περιοχές που υπέφεραν από την ελνοοσία. Η έκθεση που αναφέρεται στις κατασκηνώσεις αυτές επισημαίνει ότι η υγεία των παιδιών βελτιώθηκε αισθητά και ότι το βάρος τους αυξήθηκε από μισή ως τρεις οκάδες για το καθένα.⁴⁵² Κάνει εντύπωση το γεγονός ότι η φράση

450. Παλαιολογόπουλος, *Το Λαϊκό Διδασκαλείο Πελοποννήσου*, 34.

451. Κωνσταντίνος Μπρούσαλης, *Οι ανυπότακτοι. Το δεύτερο αντάρτικο στην Πελοπόννησο. Από την εποποιία της εθνικής αντίστασης στην τραγωδία του εμφυλίου πολέμου* (Αθήνα: Παρασκήνιο, 2008), 426. Βλ. επίσης: Παλαιολογόπουλος, *Το Λαϊκό Διδασκαλείο*, 26.

452. Άγνωστος συγγραφέας, «Στην Πελοπόννησο ο ΔΣΕ απελευθέρωσε 323 χωριά. Στρατός και Λαϊκή Εξουσία ανοικοδομούν στην Ελεύθερη περιοχή. Η αγροτική οικονομία, Λαϊκή Παιδεία, παιδικές κατασκηνώσεις κλπ.», *Δελτίο Ειδήσεων*, 22/9/1948, 3 [ΑΣΚΙ, Βιβλιοθήκη, εγγρ. αριθμ. Δ.Σ.Ε.01.3019.00027].

αυτή επαναλαμβάνεται αυτούσια και στην εφημερίδα *Εξόρμηση*, που αποτελεί όργανο του Γενικού Αρχηγείου του ΔΣΕ.⁴⁵³ Η εφημερίδα *Αλήθεια* στις 16/5/1948 επιβεβαιώνει την ύπαρξη των παιδικών κατασκηνώσεων:

Παιδικές εξοχές και κατασκηνώσεις παιδιών από 4-10 ετών διέταξε το λησταρχείον της Πελ/σου να γίνουν. Ούτω οι αιμοσταγείς παιδοκτόνοι στραγγαλισταί μετάβησαν εις τα χωριά της Γορτυνίας (Δόξα, Καλλιάνι, Ράχες κ.λ.π.) και εξήτησαν από τους έρημους γονείς να τους... εμπιστευθούν τα παιδιά των διότι τα καϊμένα «έχουν αβιταμίνωσιν» και ανάγκην προστασίας.⁴⁵⁴

Οι υπεύθυνοι για τη Λαϊκή Παιδεία στην Πελοπόννησο προσπαθούσαν με διάφορες ενέργειες να βελτιώσουν τις συνθήκες εκπαίδευσης των παιδιών των περιοχών που έλεγχαν και έκαναν διάφορες ακόμα εκδηλώσεις σε αυτή την κατεύθυνση. Οργανώθηκαν ακόμα και σεμινάρια επιμόρφωσης των κατοίκων, όπως στο χωριό Σπάθαρι, στις 31/10/1948: «Σήμερα έγινε από τη δασκάλα του χωριού Κούλα Κινητή μια συγκέντρωση των Σπαθαριών. Θέμα της ομιλίας της ήταν “Σχέσεις μεταξύ σχολείου και σπιτιού”. Το βράδυ έγινε συζήτηση και κριτική πάνω στην ομιλία της».⁴⁵⁵

Στην Πελοπόννησο επίσης λειτούργησαν τρία γυμνάσια, στα οποία φοιτούσαν παιδιά των κατοίκων της περιοχής, καθώς και παιδιά ή αδέρφια ανταρτών που είχαν εγκαταλείψει τα χωριά τους, επειδή βρίσκονταν στην περιοχή ελέγχου του Εθνικού Στρατού.⁴⁵⁶ Ενδιαφέρουσα πληροφορία μάς παρέχει μια εντολή της λαϊκής πολιτοφυλακής, η οποία απαγορεύει στους κατοίκους των εδαφών που έλεγχαν οι αντάρτες να στείλουν τα παιδιά τους σε γυμνάσια των περιοχών του κράτους των Αθηνών, καθώς τους ενημερώνει ότι στη ζώνη των ανταρτών λειτούργούν γυμνάσια με άξιο και επιστημονικά καταρτισμένο προσωπικό στα οποία μπορούν οι κάτοικοι να απευθυνθούν.⁴⁵⁷

Μορφές ταχύρρυθμης εκπαίδευσης ενηλίκων αποτέλεσαν και οι άτυπες κομματικές σχολές εξαμήνης διάρκειας που οργανώθηκαν από το ΚΚΕ και λειτούργησαν στην Αθήνα ημιμόμια από τα μέσα του 1946, προκειμένου να εξασφαλιστεί το απαραίτητο στελεχιακό δυναμικό που θα έφερνε σε πέρας τις επικείμενες κοινωνικοοικονομικές αλλαγές.⁴⁵⁸ Χαρακτηριστική περίπτωση ήταν η σχολή «Δημήτρης Γληνός», με αυστηρό

453. Άγνωστος συγγραφέας, «Η Λαϊκή αυτοδιοίκηση στα 323 ελεύθερα χωριά του Μωρηά», 3.

454. Γιώργος Κανελλόπουλος, «Διοικητικοί θεσμοί και κρατικές δομές του Δημοκρατικού Στρατού στην Πελοπόννησο. Η θνησιγενής Λαϊκή Δημοκρατία» (μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο 2012), 33.

455. Παλαιολογόπουλος, *Το Λαϊκό Διδασκαλείο Πελοποννήσου*, 54.

456. Στο ίδιο, 32.

457. Κανελλόπουλος, «Διοικητικοί θεσμοί και κρατικές δομές του Δημοκρατικού Στρατού στην Πελοπόννησο», 61.

458. Κυριακή Α. Καμαρινού, *Τα πέτρινα πανεπιστήμια. Ο αγώνας για τη μόρφωση στις φυλακές και τις εξορίες, 1924-1974* (Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 2005), 75-78.

περιεχόμενο κομματικής επιμόρφωσης, και η «Ηλέκτρα Αποστόλου», με περισσότερο διευρυμένο περιεχόμενο γύρω από τη μαρξιστική σκέψη και φιλοσοφία. Στα πρότυπα των σχολών αυτών πραγματοποιήθηκαν αργότερα στις φυλακές και στις εξορίες τα ιδεολογικά μαθήματα.⁴⁵⁹ Η συστηματοποιημένη μορφωτική δουλειά για τα μέλη του Κομμουνιστικού Κόμματος ήταν το αποτέλεσμα αποφάσεων τριών κυρίως σωμάτων: της 12ης Ολομέλειας του Ιουνίου του 1945, του 7ου Συνεδρίου της ίδιας χρονιάς και της Πανελλαδικής Συνδιάσκεψης του Απριλίου 1946. Σε άρθρο του στην *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* του 1945, ο Π. Ρούσος τόνιζε:

...το ΚΚΕ έχει επιδείξει μεγάλο διαφωτιστικό έργο, κυρίως από άποψη ποσότητας, όμως από άποψη ποιότητας υπάρχει το αναμφισβήτητο γεγονός: ότι η διάδοση των μαρξιστικών-λενινιστικών αρχών, η μαρξιστική επεξεργασία των προβλημάτων του νεοελληνικού αγώνα, η συστηματική μόρφωση των νέων μελών του κόμματος καθυστέρησε. Κι η καθυστέρηση αυτή σημαίνει κίνδυνο. Έχει δίκιο η Ολομέλεια που μιλάει για «ριζική, άμεση στροφή», που χρειάζεται σ' αυτόν τον τομέα.⁴⁶⁰

Εκτός από τη λειτουργία των Κεντρικών Σχολών, εκδόθηκε πρώτη φορά και ο «Βοηθός Αυτομόρφωσης», που καταρτίστηκε από τη Διεύθυνση Μόρφωσης-Διαφώτισης της ΚΕ του ΚΚΕ και κυκλοφόρησε στις αρχές του Δεκέμβρη του 1946.⁴⁶¹ Μετά τις προκαταρκτικές υποδείξεις για το πώς πρέπει να διαβάζει κανείς, με βάση τις υποδείξεις από το σχετικό κείμενο του Δ. Γληνού, η ύλη χωριζόταν σε τρεις βασικούς κύκλους, τα μαθήματα μελέτης της Πολιτικής Οικονομίας και Φιλοσοφίας, της Ιστορίας του Κομμουνιστικού Διεθνούς Κινήματος και τα «Νεοελληνικά» (Ιστορίας και προβλημάτων της ελληνικής κοινωνίας). Γινόταν μεθοδική ανάλυση των θεμάτων (διάγραμμα, διδακτικές ενότητες, καθορισμός κεντρικού προβλήματος), διατυπώνονταν σαφείς και σύντομες θέσεις και

459. Νίκανδρος Κεπέσης, *Η δίκη μου και όχι μόνο* (Αθήνα: Γιαννίκος, 1993), 121.

460. Η παρούσα αναφορά εντοπίστηκε στο βιβλίο της Κ. Καμαρινού. Βλ.: Καμαρινού, *Τα πέτρινα πανεπιστήμια*, 75-76 (υποσημείωση 4).

461. Γραφείο της Κεντρικής Διαφώτισης του Π.Γ. της Κ.Ε. του ΚΚΕ, *Βοηθός Αυτομόρφωσης* (Αθήνα: Έκδοση Κομμουνιστικής Επιθεώρησης, 1946). Αντίστοιχο περιεχόμενο συναντάμε και στο βιβλίο 73 σελίδων με τίτλο *Οργανωτικά μαθήματα* που εκδίδεται το 1947. Στο βιβλίο αυτό στο τέλος κάθε κεφαλαίου περιλαμβάνονται ερωτήσεις με σκοπό να ελέγξουν το κατά πόσο ο αναγνώστης εμπέδωσε την ύλη του κεφαλαίου. Έτσι, αναφέρουμε ενδεικτικά τις ερωτήσεις που παρατίθενται στο τέλος του πρώτου κεφαλαίου: «1) Γιατί πρέπει ο κομμουνιστής να έχει γερό κορμί; 2) Γιατί ο κομμουνιστής είναι πρωτοπόρος και ανακαινιστής; 3) Γιατί πρέπει να ξέρει εχτός απ' τη μητρική του μια ξένη γλώσσα και ιδιαίτερα τη ρουσική; 4) Γιατί η δημιουργική αφομοίωση του Μαρξισμού-Λενινισμού είναι στην πρώτη θέση της θεωρητικής και πολιτικής συγκρότησης του κομμουνιστή; 5) Γιατί ο κομμουνιστής πρέπει να οργανώνει την ατομική του ζωή και ν' αποτελεί πρότυπο;» Βλ.: *Οργανωτικά μαθήματα*, 6 [ΑΣΚΙ, Βιβλιοθήκη, Εκδόσεις του Βουνού-ΔΣΕ].

προτεινόταν βιβλιογραφία, στην οποία περιλαμβάνονταν και έργα «μη μαρξιστών» επισημομένων, όπως του Ξ. Ζολώτα, του Α. Σιδέρη, του Χρ. Ευελπίδη κ.ά.⁴⁶²

Κάθε Σχολή είχε περίπου 25 μαθητές, που έρχονταν από όλα τα μέρη της χώρας και έμεναν στη Σχολή (αρχικά στην οδό Σταδίου και αργότερα στην οδό Αγησιλάου 10). Τα μαθήματα γράφονταν στη γραφομηχανή, αναπαράγονταν και δίνονταν υπό μορφή σημειώσεων το πρωί που γινόταν η παράδοση. Το μεσημεριανό και το βραδινό φαγητό ετοιμάζονταν από τους τροφίμους, που έτρωγαν μαζί με τους δασκάλους τους.⁴⁶³

Τη σημαντική της θέση στην «εσωκομματική διαφώτιση» του ΚΚΕ περιγράφει η Ε. Παππά στο βιβλίο της *Μαρτυρίες μιας διαδρομής*:

Ήταν μετά το Δεκέμβρη. Είχα την «εσωκομματική διαφώτιση», που ήταν κυρίως μαθήματα μαρξισμού σε ομάδες συντρόφων που μας έστελναν οι αχτίδες-πριν να γίνουν οι μεγάλες κομματικές σχολές, της Κεντρικής Επιτροπής στο όνομα του Γληνού και της Κομματικής Οργάνωσης Αθήνας στο όνομα της Ηλέκτρας. Τη διεύθυνση της δεύτερης την είχα εγώ, είχα δηλαδή όλη την ευθύνη για το πρόγραμμα των μαθημάτων, για τη «συγγραφή» τους, για τη βιβλιογραφία και τη διδασκαλία. Δίδαξαν μερικά μαθήματα κι ο Λευτέρης Αποστόλου κι ο Καραγιώργης. Οι μαθητές ήταν ημισωτηρικοί, τρώγανε εκεί το μεσημέρι... Τ' απόγευμα κάναμε φροντιστηριακή μελέτη, ήταν καλή σχολή, αλλά δεν ξέρω πόση μαρξιστική αξία είχαν τα μαθήματά μας. Παράλληλα, είχαμε με τον Κωστάκη τον Αξελό το κομματικό φροντιστήριο που λειτουργούσε βραδινές ώρες... Όταν το θυμάμαι, σκέφτομαι πως είχαμε μάλλον μεγάλο θράσος να εμφανιζόμαστε με μια αυθεντία του μαρξιστή, δύο πιτσιρίκια. Απορώ κιόλας πώς ένας άνθρωπος σαν τον Ζαχαριάδη μας είχε εμπιστευτεί μια τέτοια δουλειά. Ίσως γιατί δεν είχε καλύτερους ή γιατί οι καλύτεροι δεν την καταδέχονταν; Δεν ξέρω τι να πω. Τέλος πάντων. Πριν αρχίσουν να λειτουργούν οι Σχολές της Κεντρικής και της Κομματικής Οργάνωσης Αθήνας, κάναμε μαθήματα σε ομάδες συντρόφων... Είχαμε ανάγκη από δασκάλους, για να πηγαίνουν στις αχτίδες και να διδάσκουν επί τόπου σε ομάδες. Είχα λοιπόν την ευθύνη να φτιάχνω «δασκάλους»... Προχωρήσαμε στα μαθήματα, κι εκεί που σχεδόν τελείωνε η σειρά, έρχεται η απόφαση της 12ης Ολομέλειας, της πρώτης μετά την επάνοδο του Ζαχαριάδη, για διαγραφή όσων είχαν κάνει δήλωση στη διάρκεια της 4ης Αυγούστου. Η Ολομέλεια δεν προέβλεπε επανεξέταση ή εξέταση κατά περίπτωση. Όποιος είχε κάνει δήλωση, άσχετα με την ηλικία που είχε, όταν την έκανε, άσχετα από

462. Γ. Ψηλορείτης, «Για μια "οργανωμένη και καθοδηγημένη αυτομόρφωση"», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τχ. 1 (Ιανουάριος 1947): 26.

463. Καμαρινού, *Τα πέτρινα πανεπιστήμια*, 75-76.

τους αγώνες του στην Κατοχή, διαγραφόταν. Πάει τέλειωσε. Μεμιάς η «σχολή δασκάλων» χάθηκε, εξαερώθηκε.⁴⁶⁴

Ο υπεύθυνος της Σχολής «Δ. Γληνού» Λ. Αποστόλου σε άρθρο του αναφέρεται στους εκπαιδευτικούς στόχους της σχολής:

...να αποκτήσουν [οι μαθητές], την τέχνη και τη συνήθεια να διαβάζουν ορισμένες ώρες συνέχεια, με κανονικά μαθήματα και με ορισμένη απόδοση, δηλαδή διάβασμα και κατανόηση ορισμένων σελίδων την ώρα (5-15), ανάλογα με το θέμα. Να πιάνουν τα βασικά σημεία του κειμένου και να μην αποστηθίζουν και χάνονται στις λεπτομέρειες. Να κρατούν σωστές και ευκολόχρηστες σημειώσεις-πλάνο και θέσεις. Και ακόμα να καταρτίζουν σωστά για ένα θέμα θέσεις από όλα τα κείμενα και να ετοιμάζουν εισηγήσεις...⁴⁶⁵

Το πρόγραμμα μαθημάτων της Σχολής «Δ. Γληνός» περιλάμβανε και τέσσερα μαθήματα «Διδαχτικής»: «Πώς πρέπει να μελετάμε», «Πώς πρέπει να μιλάμε», «Πώς πρέπει να γράφουμε», «Πώς πρέπει να διαβάζουμε». Οι τέσσερις αυτές διαλέξεις ανατέθηκαν στον Κ. Σωτηρίου και στη Ρ. Ιμβριώτη.⁴⁶⁶ Ο Κ. Σωτηρίου έγραψε: 1. Μάθημα πρώτο: «Πώς πρέπει να διαβάζουμε». Στο Αρχείο του υπάρχει το σχέδιο της ομιλίας (χειρόγραφο) και ολόκληρη η ομιλία (χειρόγραφο). 2. Μάθημα δεύτερο 19-2-1946: «Πώς πρέπει να μιλάμε». Στο Αρχείο του υπάρχει ολόκληρη η ομιλία (χειρόγραφο). 3. Ομιλία Τρίτη 26-2-1946: «Πώς πρέπει να γράφουμε». Στο Αρχείο του υπάρχει μόνο το σχέδιο της ομιλίας (χειρόγραφο). Από την Κομματική Σχολή «Δημήτρης Γληνός» κυκλοφόρησαν τότε δακτυλογραφημένα: 1. περίληψη των δύο πρώτων διαλέξεων του Κ. Σωτηρίου, με κάποιες προσθήκες και 2. ολόκληρη η διάλεξη «Πώς πρέπει να διαβάζουμε». Τα κείμενα αυτά βασίστηκαν σε μεγάλο βαθμό στις τρεις ομιλίες που έκανε ο Δ. Γληνός το 1937 στην Ακροναυπλία με γενικό τίτλο «Οδηγός στη Μόρφωση».⁴⁶⁷

Στα κείμενα αυτά ο Κ. Σωτηρίου αναφέρεται με εξαιρετικές λεπτομέρειες στα προς εξέταση θέματα. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα που αναφέρεται στην αποδεκτικότητα που πρέπει να έπεται ενός σωστού διαβάσματος:

464. Έλλη Παππά, *Μαρτυρίες μιας διαδρομής*, επιμ. Τάσος Σακελλαρόπουλος (Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 2010), 49-50.

465. [Λευτέρης Αποστόλου ;] Γ. Ζ., «Από την πείρα της εσωκομματικής μόρφωσης», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τχ. 9 (Σεπτέμβρης 1946): 537.

466. Για το πρόγραμμα της Σχολής, βλ.: Αρχείο Κώστα Σωτηρίου, Κεντρική Κομματική Σχολή «Δημήτρης Γληνός»-Βδομαδιαίτικο πρόγραμμα.

467. Δημήτρης Γληνός, «Οδηγός στη μόρφωση», στο *Στη μνήμη Δημήτρη Α. Γληνού*, επιμ. Κωνσταντίνος Μαυρέας και Γιώργος Δ. Μπουμπούς (Αθήνα: Παπαζήσης, 2003), 157-164.

Η συστηματική αποδελτίωση πρέπει να γίνεται σε ξεχωριστά δελτία... Τα δελτία, που θα χρησιμοποιούμε, πρέπει να είναι ομοιόμορφα, πάντοτε με τις ίδιες διαστάσεις. Θα γράφουμε τις σημειώσεις μας στα δελτία πάντοτε με (ποτέ με μολύβι, γιατί σβύνουν με τον καιρό τα γράμματα) μελάνι καλό, και πάντοτε (όχι βιαστικά) με καθαρογραμμένα και ευκολοδιάβαστα γράμματα, για να μπορεί και όποιος άλλος να τα διαβάσει... Πι αυτό είναι απαραίτητο να γράψουμε απάνω στη μέση α) Το γενικότερο κλάδο της επιστήμης, όπου αναφέρεται το βιβλίο (π.χ. ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ, ή ΙΣΤΟΡΙΑ, ή ΧΗΜΕΙΑ, ή ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ κ.τ.λ.) β) Κάτω από το γενικό τίτλο σε ιδιαίτερη γραμμή πρέπει να γράψουμε τον ειδικό κλάδο της επιστήμης, ή το ειδικό θέμα, καθώς και την χρονική περίοδο (την εποχή) και τον τόπο, όπου αναφέρεται το βιβλίο που διαβάζουμε. γ) Και από κάτω σε τρίτη σειρά το όνομα του συγγραφέα, τον τίτλο του έργου, τον εκδότη, τον αριθμό και το χρόνο έκδοσης...⁴⁶⁸

Το περιεχόμενο των κειμένων αυτών που πραγματεύονται οι τρεις διαλέξεις είναι στενά δεμένο μεταξύ τους, γεγονός που σημειώνεται και από τον Κ. Σωτηρίου στην πρώτη του διάλεξη:

Τα τρία θέματα, που θα διαπραγματευθώ «α) Πώς πρέπει να διαβάζουμε, β) Πώς πρέπει να μιλάμε και γ) Πώς πρέπει να γράφουμε» είναι στενά συνδεδεμένα αναμεταξύ τους, βρίσκονται σε στενή συνάρτηση το β! και το γ! θέμα μπορεί να ειπεί κανείς είναι προέχταση του πρώτου. Αποτελούν λοιπόν τα τρία μαζί έναν κύκλο, έναν «οδηγό για τη μόρφωση, για την αυτομόρφωση».⁴⁶⁹

Με την πρώτη του διάλεξη ο Κ. Σωτηρίου επιχειρεί να ωθήσει τους μαθητές στο σωστό διάβασμα και να τους παρέχει αναλυτικές οδηγίες για το πώς αυτό μπορεί να πραγματοποιηθεί. Αναφέρεται στα πέντε είδη διαβάσματος (1. Διάβασμα για να περνάει η ώρα, 2. Διάβασμα για τέρψη, 3. Το αγγαρευτικό διάβασμα, 4. Διάβασμα για καλλιτεχνική συγκίνηση, 5. Διάβασμα για μόρφωση) και καθοδηγεί τους μαθητές με πολύ αναλυτικό τρόπο για το τι πρέπει να διαβάζουν και πώς. Το ίδιο αναλυτικές είναι και οι υπόλοιπες διαλέξεις του παιδαγωγού. Στη δεύτερη ομιλία του ο Κ. Σωτηρίου, αφού ξεκινάει με το πώς γεννήθηκαν η ομιλία και ο λόγος, αναφέρεται στις μορφές του λόγου (διάλογος, μονόλογος) και εστιάζει το ενδιαφέρον του στους κανόνες με τους οποίους πρέπει να διεξάγεται ένας σωστός διάλογος, αλλά και στα προσόντα και καθήκοντα ενός σωστού ομιλητή-ρήτορα.⁴⁷⁰ Για την τρίτη ομιλία του παιδαγωγού σώζεται μονάχα ένα μικρό

468. Αρχείο Κώστα Σωτηρίου, Μάθημα πρώτο. «Πώς πρέπει να διαβάζουμε» (Περίληψη) [Κώστα Σωτηρίου].

469. Στο ίδιο.

470. Αρχείο Κώστα Σωτηρίου, Μάθημα δεύτερο. «Πώς πρέπει να μιλάμε» [Κώστα Σωτηρίου], 19/2/1946.

σχέδιο αυτής. Σε αυτό αναφέρεται τι είναι ο γραπτός λόγος και πώς πρέπει να γράφουμε, αλλά και στα είδη αυτού (επιστολή, περιγραφή, λογοδοσία, τρικς, προκήρυξη, άρθρο εφημερίδας, ρεπορτάζ, συνέντευξη, επιστημονικό άρθρο).⁴⁷¹

Η πείρα της οργανωμένης ζωής και της συνεχούς μορφωτικής προσπάθειας και δραστηριοποίησης αξιοποιήθηκε και εμπλουτίστηκε στα χρόνια των διώξεων κατά την περίοδο του Εμφυλίου, αλλά κυρίως αργότερα. Στις φυλακές και τις εξορίες η επιμόρφωση έγινε καθημερινή πράξη, διατηρώντας ουσιαστικά τον απόηχο μιας ολόκληρης εποχής εκπαιδευτικών και ευρύτερα πολιτιστικών πρωτοβουλιών με τη μορφή ανεκπλήρωτων αιτημάτων, που παρά τις δυσκολίες έβρισκαν τρόπο να εκφραστούν μέσω «νόμιμων», για την εξουσία, πολιτικών διαύλων. Έναν τέτοιο δίαυλο αποτέλεσε κατά τα μετεμφυλιακά χρόνια η Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ), η οποία στελεχώθηκε ως προς τα εκπαιδευτικά ζητήματα με τους εναπομείναντες και επιζήσαντες πρωτοπόρους εκπαιδευτικούς, όπως τον Μ. Παπαμαύρο, τον Κ. Σωτηρίου και τη Ρ. Ιμβριώτη, αλλά και η Οργάνωση Νεολαίας «Γρηγόρης Λαμπράκης».⁴⁷²

5.2 Σχεδιάζοντας το μέλλον: Το περιοδικό *Ανταίος*

Το περιοδικό *Ανταίος* αποτελεί μια σημαντική πηγή μελέτης για την περίοδο της Κατοχής και του Εμφυλίου. Η ύλη του και οι θεματικές του μπορούμε να πούμε ότι συμπυκνώνουν το οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό πρόταγμα της Αριστεράς της εποχής. Υπήρξε όργανο της «Επιστημονικής Εταιρείας για τη μελέτη των νεοελληνικών προβλημάτων», που έμεινε γνωστή ως «Επ(ιστήμη)-Αν(οικοδόμηση)». Εμφανίζεται ως δεκαπενθήμερο forum για τη μελέτη των προβλημάτων της Ανοικοδόμησης. Η ΕΠΑΝ στη διακήρυξη της όριζε την Ανοικοδόμηση ως εξής:

Μα, όταν λέμε ανοικοδόμηση, εννοούμε τις πιο ριζικές, τις πιο βαθιές και τις πιο ριζοσπαστικές μεταβολές στην κοινωνική και εθνική μας ζωή, εννοούμε την πιο δυνατή και με τα πιο σύγχρονα τεχνικά μέσα εκμετάλλευση του πλούτου μας, την ενεργητική αξιοποίηση της εργασίας του μέσα στους ανώτατους αποδοτικούς όρους, τη μετατροπή της Ελλάδας σε βιομηχανική χώρα, την αποκατάστασή της σε ανώτερα επίπεδα υλικού και πνευματικού βίου, γιατί μόνο μέσα απ' αυτές τις μεταβολές μπορεί να φτάσει η χώρα σ' ένα πραγματικό σοσιαλιστικό καθεστώς.⁴⁷³

471. Αρχείο Κώστα Σωτηρίου, Ομιλία τρίτη. «Πώς πρέπει να γράφουμε» [Κώστα Σωτηρίου], 26/2/1946.

472. Καμαρινού, *Τα πέτρινα πανεπιστήμια*, 77-78. Βλ. επίσης: Τρίκκας, *ΕΔΑ 1951-1967: Το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, τ. 2 (Η δεκαετία των άκρων), 1334-1346.

473. Άγνωστος συγγραφέας, «Διακήρυξη της επιστημονικής Εταιρείας για τη μελέτη των νεοελλ. Προβλημάτων: "Επιστήμη-Ανοικοδόμηση"», *Ανταίος* 1, τχ. 12 (1945): 261.

Οι διακηρύξεις αυτές θα τονιστούν με τον επισημότερο τρόπο από την πλευρά του ΚΚΕ και τα χείλη του ίδιου του γραμματέα του Ν. Ζαχαριάδη στο 7ο συνέδριο του Κόμματος, του οποίου οι εργασίες άρχισαν στις 1/10/1945. Ο Ν. Ζαχαριάδης θα διατρανώσει ότι είναι απολύτως δυνατή η δημιουργία βαριάς βιομηχανίας στη χώρα μας,⁴⁷⁴ ενώ η συνολική σύλληψη του εγχειρήματος της Λαϊκής Δημοκρατίας, όπως αυτό εκτίθεται από τον ΓΓ του ΚΚΕ, αναπαράγει τις βασικές θεματικές που απασχολούν τους επιστήμονες του *Ανταίου*.⁴⁷⁵

Όπως σημειώνει ο Θ. Γκιούρας,

τα θέματα με τα οποία ασχολείται ο Ανταίος ενδέχεται να φαντάζουν εν πολλοίς «τεχνοκρατικά» για μια κατοπινή περίοδο που συγκροτείται με βάση το αυτονόητο της κοινωνικής μορφής, αλλά δεν είναι μόνο «τεχνοκρατικά» την περίοδο της συζήτησης. Η δημοσιότητα του Ανταίου σημασιοδοτείται συνεπώς από το αγωνιστικό περιεχόμενο που αναδεικνύεται μέσα από τις δομές παραγωγής και αναπαραγωγής-με άλλα λόγια, η δημοσιότητα καλείται να αναστοχαστεί για τις υλικές προϋποθέσεις της.⁴⁷⁶

Τα άρθρα του *Ανταίου* αφορούν πλευρές και όψεις της μεταπολεμικής οικονομικής και κοινωνικής πορείας της χώρας, προχωρούν δηλαδή και θέτουν στο επίκεντρο της δημοσιότητας τις βασικές δομές και τις κύριες οικονομικές κατευθύνσεις της χώρας, μεταθέτοντας, όπως σημειώνει ο Θ. Γκιούρας, στο επίκεντρο των συζητήσεων τα βασικά προβλήματα της παραγωγής και της ανάπτυξης, ως προβλήματα όμως κοινωνικά, που απαιτούν και περιμένουν δημοκρατικές λύσεις. Το περιοδικό αμφισβητεί με έντονο τρόπο την παρουσία των ξένων εταιρειών στον ελληνικό χώρο, καθώς και τις ενέργειες των μεταπολεμικών κυβερνήσεων, που ναρκοθετούν τη διαδικασία της Ανοικοδόμησης.⁴⁷⁷

Δίπλα σε αυτά, προβάλλεται πάνω στο φόντο της προηγούμενης εαμικής εμπειρίας το πρόταγμα της θεσμικής αλλαγής του εκδημοκρατισμού και της συγκρότησης της νέας Ελλάδας, η οποία κατά τις επιδιώξεις και διακηρύξεις της Αριστεράς θα λάβει τη μορφή της λαοκρατικής δημοκρατίας. Η κατεύθυνση του περιοδικού εκφράζει τη διάνοηση του εαμογεννούς κοινωνικού μπλοκ και του ΚΚΕ, πριν το τελευταίο διολισθήσει προς την εσωτερική κρίση και τις ακραίες εκφάνσεις της ηγεσίας του.

474. Νίκος Ζαχαριάδης, «Τα προβλήματα της Λαϊκής Δημοκρατίας. Απολύτως δυνατή η δημιουργία βαρείας βιομηχανίας», *Ριζοσπάστης*, 6/10/1945, 1-2.

475. Νίκος Ζαχαριάδης, «Ο τελικός λόγος του σ. Ζαχαριάδη πάνω στο θέμα: "Η σημερινή κατάσταση στην Ελλάδα και τα προβλήματα της Λαϊκής Δημοκρατίας"», *Ριζοσπάστης*, 9/10/1945, 1-3.

476. Θανάσης Γκιούρας, «Το περιοδικό Ανταίος, η δημοσιότητα ως αγώνας και ο αγώνας ως δημοσιότητα», *Ουτοπία*, τχ. 108 (2014): 29.

477. Αθανάσιος Μπράβος, «Ελλάδα και Μ. Βρετανία, 1932-1935: Από την πολιτική των ίσων αποστάσεων στην εξάρτηση» (διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ 1993), 62-78.

Ο χαρακτήρας των εργασιών που δημοσιεύονται στον *Ανταίο*, αλλά και στα υπόλοιπα αριστερά έντυπα της εποχής δεν είναι μόνο αυστηρά επιστημονικός. Η εργασία αυτή αποτελεί μπορούμε να πούμε άμεσο αίτημα πάλης της εποχής, που εμπνέει και οδηγεί την πολιτική πράξη των μαχητικών οπαδών της Αριστεράς. Το πλήθος εντύπων της Κατοχής, η έκρηξη του νεανικού Τύπου την περίοδο της Αντίστασης, η μεγάλη ανάπτυξη της ΕΠΟΝ και η συμμετοχή των νέων στους αγώνες του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ δημιουργούν την ελπίδα και το όραμα μιας νέας Ελλάδας που θα προκόψει μετά τον πόλεμο. Η οικοδόμηση αυτής της νέας Ελλάδας συγκροτεί ένα πολιτικό όραμα που εγκολπώθηκαν οι εαμικές μάζες. Οι σχεδιασμοί για το μέλλον ξεφεύγουν με αυτόν τον τρόπο από τα στενά ακαδημαϊκά όρια, από το στενό πλαίσιο ενός τεχνοκρατικού σχεδίου, και γίνονται στοιχεία ενός πολιτικού οράματος, που συγκινεί και κινητοποιεί.

Το περιοδικό *Ανταίος* αποτελεί τη συνέχεια των ΟΜΣΑ, που συγκέντρωσαν από την περίοδο της Κατοχής το επιστημονικό δυναμικό του ΕΑΜ. Ο *Ανταίος* κυκλοφόρησε το πρώτο του τεύχος με ημερομηνία 20 Μαΐου 1945 και το τελευταίο με την ένδειξη Ιούνιος-Ιούλιος 1951. Ως το 5ο τεύχος, διευθυντής ήταν ο Χ. Θεοδωρίδης και στη συνέχεια τη διεύθυνση ανέλαβε συντακτική επιτροπή με υπεύθυνο τον Δ. Μπάτση, ο οποίος κατόπιν έγινε διευθυντής και έμεινε σε αυτή τη θέση ως το τελευταίο τεύχος. Η Έ. Παππά, στην εισαγωγή που έγραψε για την έκδοση των Απάντων του *Ανταίου* από το Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, περιγράφει ως εξής την έκδοση του πρώτου τεύχους:

Μ' αυτόν τον λιτό ως προς τη σεμνότητα τρόπο παρουσιάστηκε στο κοινό ο *Ανταίος* κι αυτόν κράτησε σχεδόν αναλλοίωτο ως το 1947. Ο *Ανταίος* από το πρώτο του φύλλο ως και το τέλος του 1947 προσφέρει ένα απίθανο για τα ελληνικά δεδομένα corpus μελετών πάνω στα πιο καίρια θέματα του ελληνικού χώρου και χρόνου-από την κριτική του παρελθόντος ως την αναζήτηση των πιο πρόσφορων λύσεων για το μέλλον σε όλους τους τομείς... Το 1948 ένας διαφορετικός *Ανταίος* κυκλοφορεί. Σε μικρό σχήμα, με μικρότερα και λεπτότερα στοιχεία του τίτλου του, με λιγότερο φιλόδοξους στόχους. Η «Ανοικοδόμηση» εξαφανίζεται από τον υπότιτλο – για ποια ανοικοδόμηση μπορεί πια να γίνεται λόγος όταν ο ένοπλος αγώνας έχει επιβληθεί, όταν το μέλλον του έθνους κρίνεται από την έκβαση του ένοπλου αγώνα στα βουνά. Η «μελέτη των προβλημάτων της ανοικοδόμησης» δίνει τη θέση της στην αόριστη διατύπωση «Επιστήμη-Τεχνική-Οικονομία»... Ο τελευταίος τόμος του *Ανταίου*, που περιλαμβάνει τα τεύχη από τη λήξη του ένοπλου αγώνα, τον Αύγουστο του 1949 ως τον Μάιο του 1951, είναι η μαρτυρία της αγωνιώδους προσπάθειας όσων συνεργατών του είχαν απομείνει, ή είχαν προστεθεί, να κρατήσουν το περιοδικό στη ζωή και στη νόμιμη ύπαρξη στα χρόνια της πιο εφιαλτικής τρομοκρατίας, των ομαδικών συλλήψεων

και των εκτελέσεων που με σχεδόν αμείωτο ρυθμό συνεχίζονται και ύστερα από τη λήξη της ένοπλης σύγκρουσης.⁴⁷⁸

Αν και η Έ. Παππά χαρακτηρίζει τον υπότιτλο του *Ανταίου* «Επιστήμη-Τεχνική-Οικονομία» ως αόριστο, ο Θ. Γκιούρας σημειώνει ότι η έννοια της τεχνικής αντανάκλα τους προβληματισμούς, είναι οι τεχνικο-επιστημονικές συζητήσεις κυρίως από τη δεκαετία του 1930, όπως αυτές καλλιεργούνται στους κύκλους του Μετσόβιου Πολυτεχνείου και στρέφονται κυρίως γύρω από το όνομα του Ν. Κιτσίκη.⁴⁷⁹ Πρόκειται ουσιαστικά για μια αριστερή εκδοχή της τάσης των «τεχνικών» ως βασικών ρυθμιστών της παραγωγής, η οποία αναπτύσσεται ήδη από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και διευρύνεται τη μεσοπολεμική περίοδο.⁴⁸⁰

Ο 7ος τομέας μελέτης της Εταιρείας «Επιστήμη-Ανοικοδόμηση», ο τομέας της παιδείας, με την κυρίαρχη συμβολή του Κ. Σωτηρίου, επεξεργάζεται και προτείνει λύσεις για το εκπαιδευτικό πρόβλημα της χώρας.

5.3 Βασικές παιδαγωγικές θέσεις του περιοδικού *Ανταίος* – Ο ρόλος της παιδείας στη μεταπολεμική «Ανοικοδόμηση»

Στην ύλη του περιοδικού βρίσκουμε περί τα 47 κείμενα τα οποία ασχολούνται με εκπαιδευτικά ζητήματα. Χωρίς τα κείμενα αυτά να συγκροτούν μια λεπτομερειακή και εξαντλητική αναφορά των εκπαιδευτικών θέσεων της Αριστεράς, μας παρέχουν σημαντικό υλικό για την προσέγγιση της αριστερής παιδαγωγικής σκέψης στα χρόνια μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Κεντρικές θέσεις που εκφράζουν είναι: η ανάπτυξη της τεχνικής παιδείας, η αποκατάσταση των καταστροφών που ο πόλεμος επέφερε στην υλικοτεχνική υποδομή του εκπαιδευτικού συστήματος και ο αναπροσανατολισμός της πορείας του πανεπιστημίου. Αξιοσημείωτο είναι ότι τα άρθρα ιδεολογικού χαρακτήρα, καθώς και τα άρθρα για την παιδεία αυξάνονται σε όγκο, καθώς περνάει ο καιρός. Ειδικά προς το τέλος της δεκαετίας του 1940 και τις αρχές του 1950, τα κείμενα που αφορούν άμεσα την ανασυγκρότηση και στοιχειοθετούν τη δυνατότητα εκβιομηχάνισης της χώρας θα εκλείψουν, δίνοντας τη θέση τους σε κείμενα ιδεολογικού και αφηρημένου χαρακτήρα.

478. Έλλη Παππά, «Εισαγωγή», *Ανταίος*, τ. 1 (2000): ιγ' [έκδ. ΕΛΙΑ].

479. Γκιούρας, «Το περιοδικό *Ανταίος*, η δημοσιότητα ως αγώνας και ο αγώνας ως δημοσιότητα», 31. Βλ. επίσης: Παππά, «Εισαγωγή», ιγ'.

480. Ειδικά μετά το 1922 και τον ριζικό κλονισμό της θέσης της ελληνικής μεταπρατικής αστικής τάξης του εξωτερικού και τον περιορισμό του «εθνικού συνόλου» στα σύνορα του ελληνικού κράτους, η εκπαίδευση και βαθύτερα η οικονομία θα έπρεπε να προσαρμοστούν στη νέα αυτή πραγματικότητα. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, 389-495.

Αναφορικά με τα αιτήματα που προβάλλονται μέσα από τις στήλες του περιοδικού, πρέπει να τονίσουμε ότι εκφράζουν την πλούσια παιδαγωγική εμπειρία και τις επεξεργασίες των Ελλήνων μεταρρυθμιστών παιδαγωγών. Οι επεξεργασίες του Εκπαιδευτικού Ομίλου για τη γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση, μαζί με την ιδιαίτερη προσωπική πορεία και παιδαγωγική συγκρότηση των μεταρρυθμιστών παιδαγωγών του Μεσοπολέμου, αποτελούν τη βάση πάνω στην οποία θα ξεδιπλωθούν ο παιδαγωγικός στοχασμός και η παιδαγωγική πράξη των αριστερών παιδαγωγών τη δεκαετία του 1940. Βασικές θέσεις εκκίνησης είναι τα γνωστά και καλά επεξεργασμένα αιτήματα του σχολείου εργασίας που συνταιριάζονται αρμονικά με το αίτημα της γλωσσικής μεταρρύθμισης. Προφανώς η γέφυρα που συνδέει τις δύο αυτές στιγμές της εκπαιδευτικής μας ιστορίας είναι το έργο του Δ. Γληνού και η ρήξη του μέσα στους κόλπους του Εκπαιδευτικού Ομίλου, που έφερε το ζήτημα της ταξικότητας του σχολείου μέσα στις καπιταλιστικές κοινωνίες ως βασική συνιστώσα της κάθε εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Το σημαντικό στοιχείο που θα θέλαμε να τονίσουμε εδώ είναι ότι ο θεωρητικός εξοπλισμός του σχολείου εργασίας δεν περνά χωρίς εσωτερικές ανακατατάξεις και αναπροσαρμογές από το φιλελεύθερο πλαίσιο αναφοράς του στον πολιτικό λόγο και την πράξη της Αριστεράς. Η τεχνική εκπαίδευση, ο πολυτεχνισμός, θα συνδεθεί στο πλαίσιο της αριστερής παιδαγωγικής σκέψης με τις ανάγκες μιας κεντρικά διευθυνόμενης οικονομίας, ενώ η αρχή της εργασίας θα αποκτήσει πολύ περισσότερο κοινωνικό και παραγωγικό νόημα, εμπνευσμένη και από το σοβιετικό παράδειγμα της εποχής. Αξίζει να σημειώσουμε ότι η εργασία στο σχολείο φτάνει να προβάλλεται ως άμεσα κοινωνικά ωφέλιμη εργασία, κάτι που ποτέ δεν φαίνεται στο έργο των φιλελεύθερων παιδαγωγών μεταρρυθμιστών.

Βασικό ιδανικό της παιδείας διακηρύσσεται ο ανθρωπισμός. Το σημείο στο οποίο οι σχέσεις με τους φιλελεύθερους παιδαγωγούς και τα δικά τους εκπαιδευτικά ιδανικά διακόπτονται είναι το περιεχόμενο που ο καθένας δίνει στην έννοια του ανθρωπισμού. Χωρίς να αρνούνται το ανθρωπιστικό ιδανικό της παιδείας, οι αριστεροί παιδαγωγοί θα προβάλλουν τον ανθρωπισμό σε σύνδεση με τη λύση των κοινωνικών αντιθέσεων. Χαρακτηριστικά γράφει ο Κ. Σωτηρίου στον *Ανταίο*,

ο ανθρωπισμός της αστικής τάξης και στην πιο προοδευτική του μορφή ήταν και είναι ατομιστικός και οι ρίζες του ιδεαλιστικές και αντιλαϊκές. Με το νόημα όμως αυτό είναι πια ξεπερασμένος... Γιατί ο αστικός ανθρωπισμός δεν μπορεί να εκφράσει τις λαχτάρες του δουλευτή λαού, τον πόθο του να λυτρωθεί από την οικονομική εκμετάλλευση και από κάθε κοινωνικό και πνευματικό καταναγκασμό.⁴⁸¹

481. Κώστας Σωτηρίου, «Το ανθρωπιστικό ιδανικό και η παιδεία», *Ανταίος* 1, τχ. 7-8 (1947): 213.

Ο ατομικισμός και η κοινωνική λειτουργία του αστικού ουμανισμού προσλαμβάνονται ως εμπόδιο στην ανάπτυξη των ταξικών αγώνων. Αυτό αποτελεί το σημείο στο οποίο οι αριστεροί παιδαγωγοί θα διαχωριστούν από τους φιλελεύθερους. Στη θέση του αστικού ανθρωπισμού τώρα μπαίνει ο κοινωνικός ανθρωπισμός. Ο τελευταίος λαμβάνει τις παραδοχές του αστικού ανθρωπισμού (όπως τουλάχιστον τις αναγνωρίζουν οι αριστεροί παιδαγωγοί), αλλά διασαφηνίζει ότι αυτές δεν μπορούν να πραγματοποιηθούν χωρίς την κατάργηση της εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο.⁴⁸²

Η άλλη μεγάλη διαφορά με τους φιλελεύθερους παιδαγωγούς έγκειται στη βασική παραδοχή της ταξικότητας του σχολείου. Όπως αναφέρει ο Κ. Σωτηρίου,

Δεν υπάρχει υπερταξική ή αταξική παιδεία. Στα 120 χρόνια της ελεύθερης ζωής μας η παιδεία ήταν όργανο στα χέρια της κυρίαρχης τάξης, της πλουτοκρατικής ολιγαρχίας. Γι' αυτό έμεινε αντιλαϊκή και αντιοικονομική. Γι' αυτό κάθε σοβαρή προσπάθεια για τη μεταρρύθμιση της ματαιώθηκε ή γκρεμίστηκε. Μόνον η Λαϊκή δημοκρατία θα βαδίσει θαρραλέα, αποφασιστικά στην πραγματοποίηση της ριζικής εκπαιδευτικής αναγέννησης.⁴⁸³

Στην ελληνική περίπτωση για τους αριστερούς παιδαγωγούς την περίοδο της Κατοχής, η πρώτη ανάγκη και η πηγή αξιολόγησης είναι ο εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας, ενώ τα χρόνια μετά την Κατοχή η πρώτη ανάγκη γίνεται η Ανοικοδόμηση. Η Ανοικοδόμηση είναι το γενικό σύνθημα, η βασική αξία που θα έρθει να εμπνεύσει τη νέα γενιά, ώστε να εκπαιδευτεί και να συμμετάσχει στην κοινωνική ζωή της χώρας. Οι φιλελεύθεροι παιδαγωγοί θα στηλιτεύσουν αυτό το στοιχείο των αριστερών παιδαγωγικών προτάσεων θεωρώντας το ακραία προπαγάνδα.⁴⁸⁴ Οι αριστεροί θα αρθρώσουν το αντεπιχείρημά τους καταφεύγοντας στον δικό τους ταξικό ορισμό της πραγματικότητας του σχολείου.

Για το σχολικό βιβλίο στο περιοδικό συναντάμε αναπαραγωγή των βασικών θέσεων του σχολείου εργασίας και παράλληλα εμπλουτισμό τους με τα συμπεράσματα και τις επεξεργασίες των αριστερών παιδαγωγών. Αξίζει να αναφέρουμε ότι, με αφορμή τα νέα αναγνωστικά που εκδίδει το Υπουργείο Παιδείας την περίοδο αυτή, η Ρ. Ιμβριώτη θα ξετυλίξει τις θέσεις των αριστερών παιδαγωγών για το σχολικό βιβλίο, απηχώντας τις βασικές θέσεις του σχολείου εργασίας. Η παιδαγωγός κατακρίνει τη νοοτροπία που επικρατεί στο ερβάρτιανό σύστημα, να δίνεται στο σχολείο ένα βιβλίο, το αναγνωστικό, το οποίο είναι «όλα μαζί και τίποτα. Το σχολείο εργασίας με τη συγκεντρωτική διδασκαλία και τις διδαχτικές ενότητες έδειξε πόσο λαθεμένη ήταν η γνώμη αυτή».⁴⁸⁵ Σε αντίθεση με τη χρήση του ενός βιβλίου, προτείνει τη σύνταξη μικρών βοηθητικών

482. Στο ίδιο.

483. Κώστας Σωτηρίου, «Η παιδεία μας σήμερα», 368.

484. Αλέξανδρος Δελμούζος, *Παιδεία και Κόμμα* (Αθήνα: Αλικιώτης, 1947), 98-111.

485. Ρόζα Ιμβριώτη, «Το παιδικό βιβλίο», *Ανταίος* 2, τχ. 4 (1948): 221.

βιβλίων, που θα συμπληρώνουν τις γνώσεις και θα κάνουν τη διδασκαλία περισσότερο συστηματική, πιο επιστημονική και συγχρόνως θα συνηθίζουν το παιδί να διαβάξει και να αγαπάει το βιβλίο. Κατακρίνει επίσης την ύπαρξη ενός αναγνωστικού κατά τάξη για όλη τη χώρα, καθώς «έρχεται σε αντίθεση με το αίτημα του σχολείου εργασίας, που ζητεί η συγκεντρωτική διδασκαλία να βασιστεί στην ιδιαίτερη πατρίδα, με το ιστορικό, γεωγραφικό, λαογραφικό, λογοτεχνικό και επαγγελματικό της υλικό».⁴⁸⁶ Έτσι, η εκπαίδευση θα μπορέσει να έρθει πιο κοντά στις ανάγκες και στα ενδιαφέροντα του παιδιού, οι οποίες μπορεί να έχουν διαφοροποιήσεις κατά γεωγραφική περιοχή.

Ο τομέας εκπαιδευτικών της ΕΠΑΝ, περιγράφοντας τους προβληματισμούς τους οποίους οφείλει να εκφράζει το σχολικό βιβλίο, αναφέρει ότι τα νέα βιβλία πρέπει:

1. να είναι όλα γραμμένα στη δημοτική,
2. να εμπνέονται από την παιδική ψυχή και σκέψη, με παράλληλη αναφορά στις τοπικές συνθήκες,
3. να αξιοποιούν τους αγώνες του ελληνικού λαού,
4. να μελετούν τη σημερινή πραγματικότητα και τα προβλήματα της Ανοικοδόμησης,
5. να εκφράζουν τη χαρά της εργασίας,
6. να εξαίρουν καθετί εθνικό,
7. να εμπνέονται από τα ιδανικά της αγάπης και της ειρήνης,
8. όσον αφορά τα βιβλία με τις επιστημονικές γνώσεις, να είναι κατάλληλα γραμμένα για παιδιά,
9. να διακρίνονται από την αντικειμενική επιστημονική αλήθεια, η οποία πρέπει να αποτελεί το βασικό κριτήριο για το κάθε βιβλίο,
10. σχετικά με τα λογοτεχνικά βιβλία, να αιχμαλωτίζουν το παιδί από την πρώτη σχολική ηλικία με ευχάριστο τρόπο,
11. να υπάρχει μέριμνα για την καλλιτεχνική εμφάνιση των βιβλίων, ώστε να καλλιεργεί την αγάπη για τις εικαστικές τέχνες.⁴⁸⁷

Όσον αφορά το γλωσσικό ζήτημα, αξίζει να σημειώσουμε ότι ο *Ανταίος* προσπάθησε να καλλιεργήσει τη δημοτική γλώσσα στα διάφορα επιστημονικά πεδία και είναι έντονη η αντίθεσή του με τα άλλα επιστημονικά περιοδικά της εποχής, αλλά και τον ευρύτερο Τύπο στον οποίο η καθαρεύουσα συνεχίζει να κυριαρχεί.⁴⁸⁸ Από εκεί και πέρα αποφεύγει τις ακραίες λύσεις των παλαιότερων δημοτικιστών, υιοθετώντας μια στρωτή δημοτική γλώσσα με προσεκτική όσο γίνεται χρήση των λόγιων στοιχείων, ενταγμένων στο κλητικό σύστημα της δημοτικής.⁴⁸⁹

486. Στο ίδιο, 226.

487. Τομέας Εκπαιδευτικών «ΕΠΑΝ», «Το σχολικό βιβλίο», *Ανταίος* 1, τχ. 1 (1946): 30.

488. Ελευθερία Παπαστεφανάκη, «Γλώσσα και Αριστερά την περίοδο της Κατοχής και του Εμφυλίου», στο *Τα Πρακτικά του 4ου Συνεδρίου: «Νέος Παιδαγωγός»* (Αθήνα, 2017), 3029-3035.

489. Ενδεικτικά βλ.: Μάρκος Αυγέρης, «Το γλωσσικό ζήτημα», *Ανταίος* 2, τχ. 3 (1951): 147.

Με αφορμή την προκήρυξη των νέων αναγνωστικών από το Υπουργείο Παιδείας το 1947, θα καυτηριάσει τη χρήση της καθαρεύουσας σε μια από τις λίγες περιπτώσεις όπου το γλωσσικό ζήτημα αυτή την περίοδο απασχολεί τον δημόσιο λόγο της Αριστεράς. Θα λέγαμε ότι το «παλιό» θέμα του γλωσσικού ζητήματος φιλοξενείται στις στήλες του περιοδικού και συνδέεται με δύο ζητήματα: α) με την καλλιέργεια της δημοτικής στον επιστημονικό λόγο⁴⁹⁰ και β) με την παιδεία.

Σε χειρόγραφο σημείωμα στο Αρχείο του Κ. Σωτηρίου συναντάμε το παρακάτω σημείωμα, ενδεικτικό της ανησυχίας για τον τρόπο διατύπωσης της δημοτικής γλώσσας:

Χρειάζεται μεγαλύτερη προσοχή στη γλώσσα. Πρέπει να γίνει κάθε προσπάθεια για να αναπτύξουμε την επιστημονική δημοτική γλώσσα. Τα περισσότερα άρθρα στον «Ανταίο» γράφονται σε καθαρεύουσα με μορφή της δημοτικής. Η σύνταξη είναι συχνά καθαρευουσιάνικη, και το τυπικό στη δημοτική. Νομίζω κάποιος πρέπει να αναλάβει υπεύθυνα το γλωσσικό χτένισμα.⁴⁹¹

Στο περιοδικό συναντάμε και σημαντικό υλικό που τεκμηριώνει τη συνολική κατεύθυνση της αριστερής παιδαγωγικής σκέψης, η οποία συνδέεται με τη λογική στην οποία βασίστηκαν οι παιδαγωγικές εφαρμογές της εαμικής περιόδου (αναγνωστικά του Βουνού, περιεχόμενο της παρεχόμενης γνώσης, ιδεολογική προβολή της Αντίστασης και του έργου του ΕΑΜ). Για τους αριστερούς παιδαγωγούς το σχολείο δεν μπορεί παρά να αντανακλά την κοινωνική πραγματικότητα, με την έννοια ότι πρέπει να παίρνει θέση έναντι της πραγματικότητας αυτής. Κύριο στοιχείο για αυτούς είναι φυσικά η ταξικότητα και η ταξική πάλη των καπιταλιστικών κοινωνιών.

Παρ' όλα αυτά, τουλάχιστον για τη μεταπολεμική περίοδο, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι η ευρύτερη λογική της κοινωνικής αλλαγής και η στρατηγική που οδηγεί στη μετάβαση στη σοσιαλιστική κοινωνία παραμένουν θολές. Παραδείγμα για αυτό αποτελεί το σχετικό σημείωμα που βρέθηκε στο Αρχείο του Κ. Σωτηρίου και ζητά διευκρινίσεις για το περιεχόμενο της έννοιας.

«Το σχέδιο σαν θεωρητική έννοια» επισημαίνει ότι πρέπει να συμπληρωθεί: Το σχέδιο «στη λαϊκή δημοκρατία». Απόλυτη ανάγκη να αναπτυχτεί το θέμα: «Τι είναι η λαϊκή δημοκρατία, ποια η ιστορική της ανάγκη, τι ζητεί, σε τι διαφέρει από τη σοσιαλιστική δημοκρατία. Υπάρχει ακόμη μεγάλη σύγχυση. Σωστό να

490. Από τις στήλες του περιοδικού συχνά θα διαφημίζονται επιστημονικά συγγράμματα που εκδόθηκαν εκείνη την εποχή, τα οποία πρώτη φορά κάνουν χρήση της δημοτικής γλώσσας σε εξειδικευμένους επιστημονικούς κλάδους. Παραδείγματα αποτελούν η Μαιευτική του Λούρου, η Ηλεκτρολογία του Γιαννίδη, η Φυσική του Παπαπέτρου.

491. Αρχείο Κώστα Σωτηρίου, Σημείωμα χειρόγραφο του Κ. Δ. Σωτηρίου: «Ανταίος». Γενικές παρατηρήσεις.

καθοριστεί το νόημα του όρου και να ξεκαθαριστεί από τα διάφορα παράσιτα και παραμορφώματα».⁴⁹²

Επιπρόσθετα, όπως οι φιλελεύθεροι παιδαγωγοί, έτσι και οι διανοούμενοι εκπαιδευτικοί της Αριστεράς θα ασκήσουν κριτική στις δομικές αδυναμίες του εκπαιδευτικού συστήματος της χώρας: τις κακές υλικοτεχνικές υποδομές, τον μονόδρομο του πανεπιστημίου, την κυριαρχία της καθαρεύουσας, τη μαθητική διαρροή. Η ομοιότητα των επιχειρημάτων που διατυπώνονται από τα πρώτα βήματα του Εκπαιδευτικού Ομίλου ως την εποχή που εξετάζουμε κάνει φανερή την κατάσταση που επικρατούσε στη χώρα μας αναφορικά με την υλικοτεχνική υποδομή της παιδείας. Στον *Ανταίο* η κριτική αυτή αφορά τόσο τη στοιχειώδη εκπαίδευση όσο και τα πανεπιστήμια, καθώς επισημαίνεται η έλλειψη κατάλληλων κτιριακών υποδομών, εργαστηρίων, σοβαρών συγγραμμάτων, φοιτητικής μέριμνας. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του Κ. Σωτηρίου:

τα παιδιά μίσησαν το σχολείο. Τα παιδιά δεν αγάπησαν το δάσκαλο. Τα διδακτήρια σταύλοι και τρώγλες τα περισσότερα. Ακόμη και σήμερα μας λείπουν πάνω από 7.000 διδακτήρια. Το σχολείο φυλακή. Βάρβαροι και απαρχαιωμένες οι μέθοδοι της διδασκαλίας. Πένθιμη και ασκητική η σχολική ζωή. Τα μαθήματα αγγαρεία. Εξωτερική πειθαρχία και δουλική υποταγή. Καμιά πρωτοβουλία στα παιδιά. Ο δάσκαλος δεσμοφύλακας. Ξυλοδαρμός και τρομοκρατία...⁴⁹³

Δίπλα σε αυτά θίγεται και το ζήτημα της αγραμματοσύνης και αυτό που σήμερα θα λέγαμε εκπαίδευση ενηλίκων, καθώς ο αναλφαβητισμός και η αγραμματοσύνη είναι σε υψηλά ποσοστά στη χώρα μας την εποχή εκείνη. Το παράδειγμα της μετεπαναστατικής Ρωσίας, με τη γοργή και εντατική εκπαίδευση των αναλφάβητων και αγράμματων ενηλίκων, μαζί με την παράδοση των αριστερών στις εκπαιδευτικές δραστηριότητες, φαίνεται ότι εδραιώνει την απαίτηση αυτή. Χωρίς φυσικά να ξεχνάμε ότι το ζήτημα της αγραμματοσύνης το είδαν στη χώρα μας από νωρίς οι μεταρρυθμιστές παιδαγωγοί (από την εποχή μάλλον των γλωσσικών αγώνων), ενώ και η βενιζελική κυβέρνηση θα περάσει τον νόμο για την επιμόρφωση ενηλίκων το 1929.⁴⁹⁴

Μια από τις πιο σημαντικές θέσεις που θα καταθέσει ο Ν. Κιτσίκης μέσα από τις στήλες του *Ανταίου* είναι η αναζήτηση των κοινωνικών ορίων της γνώσης. Ο Ν. Κιτσίκης διαπιστώνει ότι η λειτουργία του πανεπιστημίου και η επιστημονική γνώση που παράγει, καθώς και ο προσανατολισμός των αποφοίτων του βρίσκονται σε στενή σχέση με την ευρύτερη παραγωγική δραστηριότητα της χώρας. Αναφέρει χαρακτηριστικά:

492. Αρχείο Κώστα Σωτηρίου, Η ημερήσια διάταξη για την συνεδρίαση της 23/11/1945. Το πρόγραμμα της ύλης. Εσωτερικός κανονισμός περιοδικού Ανοικοδόμησης [Κώστα Σωτηρίου].

493. Σωτηρίου, «Ο αναλφαβητισμός και η αγραμματοσύνη στην Ελλάδα», 301.

494. Στο ίδιο.

...δε δόθηκε ποτέ ευκαιρία στους Έλληνες μηχανικούς να εκτελέσουν τεχνικά έργα κάποιας σημασίας. Τα ολίγα μεγάλα έργα που έγιναν – παραγωγικά, υδραυλικά, εγκαταστάσεις, ναπηγεία– εκτελέστηκαν από ξένες εταιρίες που, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις, απόφυγαν συστηματικά να χρησιμοποιήσουν Έλληνες τεχνικούς και να τους δώσουν ευκαιρία σε ανώτερη κάπως επιστημονική εφαρμογή των θεωρητικών τους γνώσεων. Βιομηχανία κατασκευής μηχανών δεν υπάρχει... Σε τέτοιο περιβάλλον δεν είναι δυνατόν να δημιουργηθούν ή να εξελιχθούν τεχνικοί επιστήμονες...⁴⁹⁵

Για τον Ν. Κιτσιίκη, η καθυστέρηση του Πολυτεχνείου αποτελεί συνέπεια της ανυπαρξίας αναπτυξιακών έργων και αναπτυξιακού προγράμματος για τη χώρα μας όλη την προηγούμενη περίοδο. Μόνο με την εφαρμογή ενός προγράμματος ανάπτυξης και την πραγματοποίηση μεγάλων εγγειοβελτιωτικών έργων είναι δυνατό να αναπτυχθεί και το ελληνικό πανεπιστήμιο. Φυσικά, αυτή η αλλαγή στον προσανατολισμό των οικονομικών δραστηριοτήτων δεν μπορεί παρά να είναι αποτέλεσμα μιας νέας πολιτικής κατάστασης και μιας πολιτικής βούλησης, η οποία θα προκύψει από την πολιτική επικράτηση των αριστερών δυνάμεων. Γενικά φαίνεται από τα άρθρα για το πανεπιστήμιο ότι η οικονομική καθυστέρηση αντανακλά πάνω στην ακαδημαϊκή καθυστέρηση της χώρας. Παράλληλα, όμως, η πρόοδος και η Ανοικοδόμηση θα στηριχθούν σε ένα νέο ανθρώπινο δυναμικό, το οποίο θα προκύψει από την ανεπτυγμένη τεχνική παιδεία. Η τεχνική αυτή παιδεία, που ανταποκρίνεται στις σύγχρονες κοινωνικές και παραγωγικές ανάγκες, πλαισιώνεται με τον ανθρωπιστικό βραχίονα της γενικής παιδείας.

Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι ως επιστημονικό περιοδικό ο *Ανταίος* έχει τον χαρακτήρα της διεπιστημονικής προσέγγισης της νεοελληνικής πραγματικότητας. Τα θέματα παιδείας αναλύονται στη γενικότητά τους ή ως κριτικά άρθρα έναντι των κυβερνητικών επιλογών της εποχής. Σε καμία περίπτωση δεν έχουμε εξάντληση και συστηματική παρουσίαση των παιδαγωγικών θέσεων των αριστερών παιδαγωγών της εποχής από το περιοδικό. Τη συνολικότερη ανασύνθεση της αριστερής πρότασης της εποχής μπορούμε να την αναζητήσουμε στην ιδιαίτερη εργογραφία και αρθρογραφία των αριστερών παιδαγωγών. Σε κάθε περίπτωση, το κύριο έργο των αριστερών παιδαγωγών της εποχής έλαβε χώρα την περίοδο της Κατοχής, με την οικοδόμηση της Εκπαίδευσης του Βουνού. Ο *Ανταίος* έρχεται σε μια εποχή κατά την οποία οι ελπίδες της Αριστεράς για εφαρμογή των ευρύτερων πολιτικών της σχεδίων είναι ακόμα ανοιχτές, αλλά φαίνεται να καταρρέουν γρήγορα κάτω από το βάρος του εμφυλίου πολέμου. Ενδιαφέρον είναι επίσης να δούμε το έργο των αριστερών παιδαγωγών του ΕΑΜ, που αργότερα θα συμβάλουν και στην προσπάθεια του *Ανταίου* από την οπτική του εκπαιδευτικού δανεισμού. Φυσικά, στην περίπτωση τους η κύρια πηγή δανεισμού είναι η εκπαίδευση στη Σοβιετική Ένωση.

495. Κιτσιίκη, «Η τεχνική παιδεία στο πλαίσιο της Ανοικοδόμησης. Μέρος δεύτερο: Οι τεχνικές σχολές», 42.

Αν και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση από τις αρχές του αιώνα άντλησε στοιχεία από το παράδειγμα του σχολείου εργασίας, όπως αυτό εκφράστηκε στη γερμανική κυρίως περίπτωση, οι αριστεροί παιδαγωγοί θα αξιοποιήσουν μια νέα πηγή εκπαιδευτικής θεωρίας και πρακτικών εφαρμογών, που είναι η σοσιαλιστική εκδοχή του σχολείου εργασίας.